J. A. Diecks

M. TVLLII CICERONIS

OPERA.

AD

OPTIMORVM LIBRORVM FIDEM

ACCVRATE EDITA.

TOMVS XI.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE

EXCVDIT CAROLVS TAVCHNITIVS.

1820.

M. TVLLII CICERONIS
TVSCVLANARVM QVAESTIONVM
AD M. BRVTVM
LIBER TERTIVS.

DE AEGRITVDINE LENIENDA.

ARGVMENTVM.

Praefatio huius libri in laudibus Philosophiae versatur; quae cum medicina animi sit, eaque in potestate nostra, queritur, multum et honoris haberi, et temporis tribui medicinae corporis, illam autem contemni et negligi. c. 1. 2. 3. Ipse autem liber in eo versatur, ut aegritudinem non cadere in sapientem, demonstretur. Praemittit c. 4 – 5. argumenta leviora, et a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi affectionem, rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant. Sequuntur deinde argumenta Stoicorum contorta c. 6 – 10. Quibus expositis, suo more et diffusius aliquanto ista et latius dicit. Ostendit ergo c. 11. omnis aegritudinis non modo, verum ceterarum etiam perturbationum, caussam esse ab opinione repetendam, et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius hanc definitionem facit. esse opinionem magni mali praesentis, et quidem recentem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse, angi. Ex hac definitione in tres partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex

opinione mali, c. 13. in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendit, et Cyrenaicos, qui non nisi inopinatum malum ad aegritudinem valere putant, quod, quamquam insperata sint graviora, et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat c. 13. med. 14. 15. ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant c. 16. et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur c. 17 – 21. tamen in isto non sint omnia, cum et non opinatorum natura considerata intelligatur, spatium propterea tantum magna videri, quod quanta sint, consideranda non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur, c. 22. Altera pars dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod cum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere, aegre ferre, quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio. c. 25. sq. Tertia denique hoc argumento e natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quandam viriditatem; unde fiat ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur c. 31. Reliqua disputatio c. 32. 33. versatur in remediis aegritudinis tradendis.

Quidnam esse, Brute, causae putem, cur, cum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique causa quaesita sit ars eius atque utilitas, deorum immortalium inventioni consecrata: animi autem medicina, nec tam desiderata sit, antequam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? an quod corporis gravitatem, et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, cum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri, et perspicere, eademque optima duce cursum vitae conficere possemus: haud erat sane, quod quisquam rationem, ac doctrinam requireret. nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus, opinionibusque depravati sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. nunc autem, simul atque editi in lucem, et suscepti sumus, in omni continuo pravitate, et in summa opinionum perversitate ver-

famur: ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. cum vero parentibus redditi, deinum magistris traditi sumus, tam ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatae natura ipsa cedat.

II. Accedunt etiam poëtae: qui cum magnam speciem doctrinae, sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur, et inhaerescunt penitus in mentibus. cum vero eodem quasi maximus quidam magister, populus, atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate, a naturaque desciscimus: ut nobis optimam naturam invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. ad quam fertur optimus quisque, veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime inquirit, in summa inanitate versatur, consectaturque nullam eminentem effigiem [virtutis], sed adumbratam imaginem gloriae. est enim gloria, solida quaedam res et expressa, non adumbrata. ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellente virtute. ea virtuti resonat, tamquam imago. quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. Illa autem, quae se eius imitatricem esse vult, temeraria atque inconsiderata, et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam eius, pulcritudinemque corrumpit. qua caecitate homines, cum quaedam etiam praeclara cuperent, eaque nescirent nec ubi, nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. atque hi quidem optima petentes, non tam voluntate, quam cursus errore falluntur. Quid, qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur: quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus, his nullane est adhi-

benda curatio? utrum quod minus noceant animi aegrotationes, quam corporis? an, quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit?

III. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi, quam corporis. hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent, eumque sollicitant: animusque aeger, ut ait Ennius, semper errat, neque pati, neque perpeti potest: cupere numquam desinit. quibus duobus morbis (ut omittam alios) aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, cum ipsam medicinam corporis animus invenerit, cumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora, et natura valeant, nec omnes, qui curari se passi sunt, continuo etiam convalescant: animi autem, qui sanari voluerint, praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? Est profecto animi medicina, philosophia: cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris: omnibusque opibus, viribus, ut nosmetipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. quamquam de universa philosophia, quantopere expetenda esset, et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. de maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare, nec scribere. his autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus, de morte, et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. Vt enim in Academiam nostram descendimus, inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, causam disserendi. Tum res acta sic est.

IV. A. Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo. M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? haec enim fere sunt eiusmodi, quae Graeci πάθη appellant: ego poteram morbos, et id verbum esset e verbo: sed in consuetu-

dinem nostram non caderet. nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantes: nos autem hos eosdem motus concitati animi, recte, ut opinor, perturbationes diximus: morbos autem non satis usitate: nisi quid aliud tibi videtur. A. Mihi vero isto modo. M. Haeccine igitur cadere in sapientem putas? A. Prorsus existimo. M. Nae ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non multum differt ab insania. A. Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania? M. Non mihi quidem soli: sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intelligo multis saeculis ante Socratem: a quo haec omnis, quae est de vita, et de moribus, philosophia manavit. A. Quonam tandem modo? M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem, et morbum, [id est, insanitatem, et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam]. Omnes autem perturbationes animi, morbos philosophi appellant; negantque, stultum quemquam his morbis vacare: qui autem in morbo sunt, sani non sunt: et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. sanitatem enim animorum, positam in tranquillitate quadam, constantiaque censebant; his rebus mentem vacuam, appellarunt insanam, propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore, sanitas esse non posset.

V. Nec minus illud acute, quod animi affectionem, lumine mentis carentem, nominaverunt amentiam, eandemque dementiam. ex quo intelligendum est, eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. qui enim animus est in aliquo morbo (morbos autem, hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant) non magis est sanus, quam id corpus, quod in morbo est. ita fit, ut sapientia, sanitas sit animi: in-

sipientia autem, quasi insanitas quaedam, [quae est insania] eademque dementia. multoque melius haec notata sunt verbis Latinis, quam Graecis: quod aliis quoque multis locis reperietur. sed id alias: nunc, quod instat. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit, verbi vis ipsa declarat. eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu, quasi morbo, perturbata nullo sit. qui contra affecti sunt, hos insanos appellari necesse est. itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini, cum exisse ex potestate dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine. aut iracundia. quamquam ipsa iracundia, libidinis est pars. sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis: cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem μανίαν unde appellent, non facile dixerim. eam tamen ipsam distinguimus nos melius, quam illi. hanc enim insaniam, quae iuncta stultitiae patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, μελαγχολίαν illi vocant. quasi vero atra bili solum mens, ac non saepe vel iracundia graviore, vel timore, vel dolore moveatur. quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus: qui ita sit affectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae. itaque non est scriptum, SI INSANVS, sed SI FVRIOSVS ESSE INCIPIT. stultitiam enim censuerunt, inconstantiam, id est, sanitate vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum, et vitae communem cultum, atque usitatum. furorem autem esse rati sunt, mentis ad omnia caecitatem. quod cum maius esse videatur, quam insania, tamen eiusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. sed haec alia quaestio est. nos ad propositum revertamur. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri.

VI. A. Et vero ita existimo. M. Humanum id quidem, quod ita existimas. non enim silice nati sumus. sed est natura fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine, quasi tempestate, quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis, Minime, inquit, assentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magnopere laudant: quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim, inquit: sed si fuerim, sensus absit, sive secetur quid, sive avellatur a corpore. nam istuc nihil dolere, non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore. Sed videamus, ne haec oratio sit hominum assentantium nostrae imbecillitati, et indulgentium mollitudini: nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicum fibras evellere. tamen aliquid relinquetur fortasse. ita sunt altae stirpes stultitiae. sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. quamobrem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos. sanabimur, si volemus. et progrediar quidem longius: non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, morbo, ut Graeci volunt, explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter adstringere solent argumenta: deinde nostro instituto vagabimur.

VII. Qui fortis est, idem est fidens: quoniam confidens, mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum verbum a confidendo, quod laudis est. qui autem est fidens, is profecto non extimescit. discrepat enim a timendo, confidere. atque in quem cadit aegritudo, in eundem timor. quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentes, et venientes timemus. ita fit, ut fortitudini aegri-

tudo repugnet. verisimile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem, et infractionem quandam animi, et demissionem. quae in quem cadunt, in eundem cadit, ut serviat, ut victum se quandoque esse fateatur. quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem, et ignaviam. non cadunt autem haec in virum fortem. igitur ne aegritudo quidem. at nemo sapiens, nisi fortis. Non cadit ergo in sapientem aegritudo. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni animi: qui magni animi sit, invictum: qui invictus sit, eum res humanas despicere, atque infra se positas arbitrari. despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine affici potest. ex quo efficitur, fortem virum aegritudine numquam affici. omnes autem sapientes, fortes. non cadit igitur in sapientem aegritudo. et quemadmodum oculus conturbatus, non est probe affectus ad suum munus fungendum: et reliquae partes, totumve corpus statu cum est motum, deest officio suo et muneri: sic conturbatus animus, non est aptus ad exsequendum munus suum. munus autem animi est, ratione bene uti: et sapientis animus ita semper affectus est, ut ratione optime utatur. numquam igitur est perturbatus. at aegritudo, perturbatio est animi. semper igitur ea sapiens vacabit.

VIII. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans quem Graeci σώφρονα appellant, eamque virtutem σωφροσύνην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnumquam etiam modestiam: sed haud scio, an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet: qui frugi homines χρησίμους appellant, id est, tantum modo utiles. at illud est latius. omnem enim abstinentiam, omnem innocentiam (quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest ἀβλάβειαν. nam est innocentia, affectio talis animi, quae noceat nemini) reliquas etiam virtutes frugalitas

continet. quae nisi tanta esset, et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tantopere laudatum. Sed quia nec qui, propter metum, praesidium reliquit, quod est ignaviae; nec qui, propter avaritiam, clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae; nec qui, propter temeritatem, male rem gessit, quod est stultitiae, frugi appellari solet: eo tres virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas est complexa: etsi hoc quidem, commune est virtutum. omnes enim inter se nexae, et iugatae sunt: reliquum igitur est, quarta virtus ut sit ipsa frugalitas. eius enim videtur esse proprium, motus animi appetentis egere, et sedare, semperque adversantem libidini, moderatam in omni re servare constantiam. cui contrarium vitium nequitia dicitur. Frugalitas, ut opinor, a fruge: qua nihil melius e terra. nequitia (etsi hoc erit fortasse durius: sed tentemus: lusisse putemur, si nil sit) ab eo, quod nequidquam est in tali homine: ex quo idem, nihili dicitur. qui sit frugi igitur, vel, si mavis, moderatus, et temperans, eum necesse est esse constantem: qui autem constans, quietum: qui quietus, perturbatione omni vacuum: ergo etiam aegritudine. et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente aegritudo.

IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo,

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Cum decore atque omni me orbatum laude recordor.

Num manus affecta recte est, cum in tumore est? aut num aliquodpiam membrum tumidum, ac turgidum, non vitiose se habet? sic igitur inflatus, et tumens animus, in vitio est. sapientis autem animus, semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet. at irati animus, eiusmodi est: numquam igitur sapiens irascitur. nam si irascitur, etiam concupiscit. pro-

prium est enim irati, cupere, a quo laesus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magnopere laetari. ex quo fit, ut alieno malo gaudeat. quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia. qua quoniam vacat, aegritudine etiam vacabit. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam. non dixi invidiam, quae tum est, cum invidetur; ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae; quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Menalippo,

Quisnam florem liberum invidit meum?

male Latine videtur. sed praeclare Accius. ut enim videre, sic invidere florem rectius, quam flori. nos consuetudine prohibemur: poëta ius suum tenuit, et dixit audacius.

X. Cadit igitur in eundem et misereri, et invidere. nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis solet: ut Theophrastus interitum deplorans Callisthenis sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur: itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia, summaque fortuna, sed ignarum, quemadmodum rebus secundis uti conveniret. Atqui quemadmodum misericordia, aegritudo est ex alterius rebus adversis: sic invidentia, aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere. non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. abest ergo a sapiente aegritudo. Haec sic dicuntur a Stoicis, concluduntur que contortius. sed latius aliquanto dicenda sunt, et diffusius: sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti, et, ut ita dicam, virili utuntur ratione, atque

sententia. nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum, vel morborum animi, mihi non saue probant. omne enim malum, etiam mediocre, magnum est. nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est: sic in animo ista mediocritas, caret sanitate. itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem, propter similitudinem corporum aegrorum, aegritudinem nominaverunt. hoc propemodum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant. vocant enim πάθος, id est, morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Nos melius: aegris enim corporibus simillima est animi aegritudo. at non similis aegrotationis est libido, non immoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens. ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitimus, sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo, nomen habet non seiunctum a dolore. doloris igitur huius origo nobis explicanda est, id est, causa efficiens aegritudinem in animo, tamquam aegrotationem in corpore. nam, ut medici, causa morbi inventa, curationem esse inventam putant: sic nos, causa aegritudinis reperta, medendi facultatem reperiemus.

XI. Est igitur causa omnis in opinione, nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum: quae sunt genere quattuor, partibus plures. nam cum omnis perturbatio sit animi motus, vel rationis expers, vel rationem aspernans, vel rationi non obediens, isque motus aut boni, aut mali opinione citetur: bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. nam duae sunt ex opinione boni: quarum altera, voluptas gestiens, id est, praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni: altera cupiditas, quae recte vel libido dici

potest: quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens, et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. nam et metus, opinio magni mali impendentis; et aegritudo, est opinio magni mali praesentis: et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi: id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. his autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. sed ceteras alias: nunc aegritudinem si possumus, depellamus. id enim sit propositum: quandoquidem eam in videri tibi in sapientem cadere dixisti. quod ego nullo modo existimo: taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.

XII. Qualis enim tibi ille videtur Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socero Oenomao rege Hippodamiam raptu nactus nuptiis? Iovis iste quidem pronepos, tamne ergo abiectus, tamque fractus?

Nolite (inquit) hospites ad me adire ilico istic;
Ne contagio mea bonis, umbrave obsit:
Tanta vis sceleris in corpore haeret.

Tu te, Thyesta, damnabis, orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refugere oculi: corpus macie extabuit:
Lacrymae peredere humore exsanguis genas:
Situ nidoris barba paedore horrida,
Atque intonsa infuscat pectus illuvie scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti. non inerant in his, quae tibi casus invexerat; et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset. [est

autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis] sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. illam enim oderas, et iure fortasse, regno non aequo animo carebas. est autem impudens luctus, maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat. usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? is, cum restitui in regnum nec Veientium, nec Latinorum armis potuisset, Cumas se contulisse dicitur, inque ea urbe senio, et aegritudine esse confectus.

XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est, miseria? nam cum omnis perturbatio, miseria est, tum carnificina est, aegritudo; habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus: sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictationem, foeditatem: lacerat, exest animum, planeque conficit. hanc nisi exuimus sic, ut abiiciamus, miseria carere non possumus. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse, et urgere videatur. Epicuro autem placet, opinione mali, aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent; sed insperato et nec opinato malo. est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam. videntur enim omnia repentina graviora. ex hoc et illa iure laudantur.

Ego cum genui, tum moriturum scivi, et ei rei sustuli.
Praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam Graeciam,
Sciebam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

XIV. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum, lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur. licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere.

Nam qui haec audita a docto meminissem viro,
Futuras mecum commentabar miserias:
Aut mortem acerbam, aut exsilii maestam fugam,
Aut semper aliquam molem meditabar mali:
Vt, siqua invecta diritas casu foret,
Ne me imparatum cura laceraret repens.

Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de seipso loquitur Euripides. fuerat enim auditor Anaxagorae: quem ferunt, nuntiata morte filii, dixisse, Sciebam me genuisse mortalem. quae vox declarat, iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem: tamen, quoniam multum potest provisio animi, et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et praeceptas penitus et pertractatas humanas res habere; nihil admirari, cum acciderit; nihil, antequam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quamobrem omnes, cum secundae res sunt maxime, tum maxime
Meditari secum oportet, quo pacto advorsam aerumnam ferant:
Pericla, damna, peregre rediens semper secum cogitet,
Aut filii peccatum, aut uxoris mortem, aut morbum filiae:
Communia esse haec, ne quid horum umquam accidat animo novum:

Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

XV. Ergo hoc Terentius a philosophia sumtum cum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius, et constantius sentiemus? hic est enim ille vultus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo, et revertentem. nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius: sed tranquilla, et serena. sic enim accepimus. iure autem erat semper idem vultus, cum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus, et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur: simulque iudico, malum illud, opinionis esse, non naturae. Si enim in re essent, cur fierent provisa leviora? sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet, necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante provisa, et exspectata sint, sive inveteraverint. nam neque vetustate minui mala, nec fieri praemeditata, leviora: stultamque etiam esse meditationem futuri mali, aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, cum venisset: qui autem semper cogitavisset, accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angi, aut accipiendo, aut cogitando malo. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia, et revocatione ad contemplandas voluptates. parere enim censet animum rationi posse, et, quo illa ducat, sequi. vetat igitur [ratio] intueri molestias: abstrahit ab acerbis cogitationibus hebetem aciem ad miserias contemplandas: a quibus cum cecinit receptui, impellit

[illegible] mente [illegible] praete- [illegible] entis vi- [illegible] mus: [illegible] mus, quo [illegible]

[illegible] praemedita- [illegible] quod tam [illegible] perpetua in [illegible] non pos- [illegible] quam vi- [illegible] hoc af- [illegible] neque [illegible] tatem, qui [illegible] maeret cum [illegible] maxime sapientiae fungitur [illegible] ut et conside- [illegible] fungatur [illegible] consolatione sane- [illegible] cogitavit; quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit: deinde quod humana ferenda intelligit: postremo quod videt malum nullum esse, nisi culpam; culpam autem nullam esse, cum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. Nam revocatio illa quam affers, cum a contuendis nos malis avocas, nulla est. non est enim in nostra potestate, fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio, vel oblivio. lacerant, vexant, stimulos admovent, ignes adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est? quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona sentires esse, quae es-

XVII. Pythagoras mihi sic diceret, aut Socrates, aut Plato: Quid iaces? aut quid maeres? aut cur succumbis, cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit, et pungere: non potuit certe vires frangere. magna vis est in virtutibus. eas excita, si forte dormiunt iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse cogat, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas, et pro nihilo putes. aderit temperantia, quae est eadem moderatio; a me quidem paullo ante appellata frugalitas? quae te turpiter, et nequiter facere nihil patiatur. Quid est autem nequius, aut turpius effaeminato viro? ne iustitia quidem sinet te ista facere. cui minimum esse videtur in hac causa loci: quae tamen ita dicet, dupliciter esse te iniustum, cum et alienum appetas, qui mortalis natus, conditionem postules immortalium, et graviter feras, te, quod utendum acceperis, reddidisse. Prudentiae vero quid respondebis, dicenti, virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic et ad beate? quae si extrinsecus religata pendeat, et non oriatur a se, et rursus ad se revertatur, et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde: non intelligo, cur aut verbis tam vehementer ornanda, aut re tantopere expetenda videatur. Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. sed traducis cogitationes meas ad voluptates. quas? corporis, credo, aut quae propter corpus vel recordatione, vel spe cogitentur. numquid est aliud? rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. hoc dicit, et hoc ille acriculus, me audiente, Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere, et magna voce dicere solebat: eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur, confideretque se fruiturum aut in omni, aut in magna parte vitae, dolore non interveniente: aut si inter-

veniret, si summus foret, futurum brevem: si productior, plus habiturum iucundi, quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset, nec mortem, nec deos extimesceret.

XVIII. Habes formam Epicuri vitae beatae, verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari. Quid ergo? huiusne vitae propositio, et cogitatio aut Thyesten levare poterit, aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patria, exsulantem, atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hiccine est Telamo ille, modo quem gloria ad caelum extulit?
Quem aspectabant? cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

Quod si cui, ut ait idem, simul animus cum re concidit, a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. quam enim isti bonorum copiam dicunt? fac sane esse summum bonum, non dolere. quamquam id non vocatur voluptas. sed non necesse est nunc omnia. idne est, quo traducti luctum levemus? sit sane summum malum, dolere. in eo igitur, qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? sunt haec tua verba, necne? in eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis haec: *Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur; detrahens eas, quae auditu, et cantibus; detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. laetantem enim mentem ita novi, spe eo-*

rum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis potiens, dolore careat. Atque haec quidem his verbis, quivis ut intelligat quam voluptatem norit Epicurus. deinde paullo infra, *Saepe quaesivi*, inquit, *ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanes fundere. nihil ab his potui cognoscere: qui si virtutes ebullire nolent, et sapientias, nihil aliud dicent, nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.* Quae sequuntur, in eadem sententia sunt: totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. Ad hanccine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem? et siquem tuorum afflictum maerore videris, huic acipenserem potius, quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis? expones, quae flectet florida, et varia? fasciculum ad naris admovebis? incendes odores? et sertis redimiri iubebis, et rosa? Si vero aliquid etiam: tum plane luctum omnem absterseris?

XIX. Haec Epicuro confitenda sunt, aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro, vel totus liber potius abiiciundus. est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quemadmodum aegritudine privemus eum, qui ita dicat;

— pol mihi fortuna magis nunc defit quam genus.
Namque regnum suppetebat mihi: ut scias quanto loco,
Quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eiusmodi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

Ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

Hic subvenire debemus. quaerit enim auxilium.

Quid petam praesidi, aut exsequar? quove nunc auxilio, aut fuga
Freta sim? arce et urbe orba sum. quo accedam? quo applicem?
Cui nec arae patriae domi stant: fractae, et disiectae iacent:
Fana flamma deflagrata: tosti alti stant parietes.
Deformati, atque abiete crispa.

Scitis, quae sequantur: et illud in primis,

O pater, o patria, o Priami domus,
Septum altisono cardine templum:
Vidi ego te, adstante ope barbarica,
Tectis caelatis, laqueatis,
Auro, ebore instructam regifice.

O poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. sentit omnia repentina, et nec opinata esse graviora. exaggeratis igitur regis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Praeclarum carmen. est enim et rebus, et verbis, et modis lugubre. eripiamus huic aegritudinem. quo modo? Collocemus in culcita plumea: psaltriam adducamus: hedrychum incendamus: demus scutellam dulciculae potionis: aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur? tu enim paullo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum. conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime. video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi,

de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit: ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. *Saporem*, inquit, *et corporum complexum, et ludos, atque cantus, et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.* Num fingo? num mentior? cupio refelli. quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? At idem ait, non crescere voluptatem dolore detracto; summamque voluptatem, nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat. modo enim, ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem, summam voluptatem esse, dolore carere. potestne magis secum ipse pugnare? alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint: unum, gaudere; alterum, dolere; tertium, nec gaudere, nec dolere: hic primum, et tertium putat idem esse, nec distinguit a non dolendo voluptatem. tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, cum virtus maxime expetatur, eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. At laudat, et saepe virtutem. Et quidem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset, et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi, semper contra legem frumentariam dixerat. is lege lata, consularis ad frumentum accipiendum venerat. animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem. quaerit audiente populo Romano, qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. Nolim, inquit, mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat: sed si facias, partem petam. Parumne declaravit vir gravis, et sapiens, lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum

potest: quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens, et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. nam et metus, opinio magni mali impendentis; et aegritudo, est opinio magni mali praesentis: et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse ang[i]: id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. his autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. sed ceteras alias: nunc aegritudinem si possumus, depellamus. id enim sit propositum: quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti. quod ego nullo modo existimo: taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda.

XII. Qualis enim tibi ille videtur Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socero Oenomao rege Hippodamiam raptu nactus nuptiis? Iovis iste quidem pronepos, tamne ergo abiectus, tamque fractus?

Nolite (inquit) *hospites ad me adire ilico istic;*
Ne contagio mea bonis, umbrave obsit:
Tanta vis sceleris in corpore haeret.

Tu te, Thyesta, damnabis, orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refugêre oculi: corpus macie extabuit:
Lacrymae peredêre humore exsanguis genas:
Situ nidoris barba paedore horrida,
Atque intonsa infuscat pectus illuvie scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti. non inerant in his, quae tibi casus invexerat; et quidem inveterato malo, cum tumor animi resedisset. [est

autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis] sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. illam enim oderas, et iure fortasse, regno non aequo animo carebas. est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat. usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? is, cum restitui in regnum nec Veientium, nec Latinorum armis potuisset, Cumas se contulisse dicitur, inque ea urbe senio, et aegritudine esse confectus.

XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est, miseria? nam cum omnis perturbatio, miseria est, tum carnificina est, aegritudo; habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus: sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictationem, foeditatem: lacerat, exest animum, planeque conficit. hanc nisi exuimus sic, ut abiiciamus, miseria carere non possumus. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem exsistere, cum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse, et urgere videatur. Epicuro autem placet, opinione mali, aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent; sed insperato et necopinato malo. est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam. videntur enim omnia repentina graviora. ex hoc et illa iure laudantur.

Ego cum genui, tum moriturum scivi, et ei rei
sustuli.
Praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam
Graeciam,
Sciebam me in mortiferum bellum, non in epulas
mittere.

XIV. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum, lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur. licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere.

Nam qui haec audita a docto meminissem viro,
Futuras mecum commentabar miserias:
Aut mortem acerbam, aut exsilii maestam fugam,
Aut semper aliquam molem meditabar mali:
Vt, siqua invecta diritas casu foret,
Ne me imparatum cura laceraret repens.

Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de seipso loquitur Euripides. fuerat enim auditor Anaxagorae: quem ferunt, nuntiata morte filii, dixisse, Sciebam me genuisse mortalem. quae vox declarat, iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem: tamen, quoniam multum potest provisio animi, et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et praeceptas penitus et pertractatas humanas res habere; nihil admirari, cum acciderit; nihil, antequam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quamobrem omnes, cum secundae res sunt maxime, tum maxime
Meditari secum oportet, quo pacto advorsam aerumnam ferant:
Pericla, damna, peregre rediens semper secum cogitet,
Aut filii peccatum, aut uxoris mortem, aut morbum filiae:
Communia esse haec, ne quid horum umquam accidat animo novum:

Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

XV. Ergo hoc Terentius a philosophia sumtum cum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius, et constantius sentiemus? hic est enim ille vultus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo, et revertentem. nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius: sed tranquilla, et serena. sic enim accepimus. iure autem erat semper idem vultus, cum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus, et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur: simulque iudico, malum illud, opinionis esse, non naturae. Si enim in re essent, cur fierent provisa leviora? sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet, necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante provisa, et exspectata sint, sive inveteraverint. nam neque vetustate minui mala, nec fieri praemeditata, leviora: stultamque etiam esse meditationem futuri mali, aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, cum venisset: qui autem semper cogitavisset, accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angi, aut accipiendo, aut cogitando malo. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia, et revocatione ad contemplandas voluptates. parere enim censet animum rationi posse, et, quo illa ducat, sequi. vetat igitur [ratio] intueri molestias: abstrahit ab acerbis cogitationibus hebetem aciem ad miserias contemplandas: a quibus cum cecinit receptui, impellit

rursum, et incitat ad conspiciendas, totaque mente contrectandas varias voluptates, quibus ille et praeteritarum memoria, et spe consequentium, sapientis vitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus: Epicurei dicunt suo. sed, quae dicant, videamus, quo modo negligamus.

XVI. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat levetque aegritudinem, quam perpetua in omni vita cogitatio, nihil esse, quod accidere non possit: quam meditatio conditionis humanae: quam vitae lex, commentatioque parendi: quae non hoc affert, ut semper maereamus, sed ut numquam. neque enim qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret cum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fungatur officio, et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitavit; quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit: deinde, quod humana ferenda intelligit: postremo, quod videt malum nullum esse, nisi culpam; culpam autem nullam esse, cum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. Nam revocatio illa quam affers, cum a contuendis nos malis avocas, nulla est. non est enim in nostra potestate, fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio, vel oblivio. lacerant, vexant, stimulos admovent, ignes adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est? quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona sentires esse, quae essent homine dignissima.

XVII. Pythagoras mihi sic diceret, aut Socrates, aut Plato: Quid iaces? aut quid maeres? aut cur succumbis, cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit, et pungere: non potuit certe vires frangere. magna vis est in virtutibus. eas excita, si forte dormiunt iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse cogat, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas, et pro nihilo putes. aderit temperantia, quae est eadem moderatio; a me quidem paullo ante appellata frugalitas? quae te turpiter, et nequiter facere nihil patiatur. Quid est autem nequius, aut turpius effaeminato viro? ne iustitia quidem sinet te ista facere. cui minimum esse videtur in hac causa loci: quae tamen ita dicet, dupliciter esse te iniustum, cum et alienum appetas, qui mortalis natus, conditionem postules immortalium, et graviter feras, te, quod utendum acceperis, reddidisse. Prudentiae vero quid respondebis, dicenti, virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic et ad beate? quae si extrinsecus religata pendeat, et non oriatur a se, et rursus ad se revertatur, et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde: non intelligo, cur aut verbis tam vehementer ornanda, aut re tantopere expetenda videatur. Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. sed traducis cogitationes meas ad voluptates. quas? corporis, credo, aut quae propter corpus vel recordatione, vel spe cogitentur. numquid est aliud? rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. hoc dicit, et hoc ille acriculus, me audiente, Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere, et magna voce dicere solebat: eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur, confideretque se fruiturum aut in omni, aut in magna parte vitae, dolore non interveniente: aut si inter-

veniret, si summus foret, futurum brevem: si productior, plus habiturum iucundi, quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset, nec mortem, nec deos extimesceret.

XVIII. Habes formam Epicuri vitae beatae, verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari. Quid ergo? huiusne vitae propositio, et cogitatio aut Thyesten levare poterit, aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patria, exsulantem, atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hiccine est Telamo ille, modo quem gloria ad caelum extulit?
Quem aspectabant? cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

Quod si cui, ut ait idem, simul animus cum re concidit, a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. quam enim isti bonorum copiam dicunt? fac sane esse summum bonum, non dolere. quamquam id non vocatur voluptas. sed non necesse est nunc omnia. idne est, quo traducti luctum levemus? sit sane summum malum, dolere. in eo igitur, qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, cum os perfricuisti, soles dicere? sunt haec tua verba, necne? in eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis haec: *Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur; detrahens eas, quae auditu, et cantibus; detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. laetantem enim mentem ita novi, spe eo-*

rum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis potiens, dolore careat. Atque haec quidem his verbis, quivis ut intelligat quam voluptatem norit Epicurus. deinde paullo infra, *Saepe quaesivi*, inquit, *ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanes fundere. nihil ab his potui cognoscere: qui si virtutes ebullire nolent, et sapientias, nihil aliud dicent, nisi sam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.* Quae sequuntur, in eadem sententia sunt: totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. Ad hanccine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem? et siquem tuorum afflictum maerore videris, huic acipenserem potius, quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis? expones, quae flectet florida, et varia? fasciculum ad naris admovebis? incendes odores? et sertis redimiri iubebis, et rosa? Si vero aliquid etiam: tum plane luctum omnem absterseris?

XIX. Haec Epicuro confitenda sunt, aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro, vel totus liber potius abiiciundus. est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quemadmodum aegritudine privemus eum, qui ita dicat;

— pol mihi fortuna magis nunc defit quam genus.
Namque regnum suppetebat mihi: ut scias quanto loco,
Quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eiusmodi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

Ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

Hic subvenire debemus. quaerit enim auxilium.

Quid petam praesidi, aut exsequar? quove nunc auxilio, aut fuga
Freta sim? arce, et urbe orba sum. quo accedam? quo applicem?
Cui nec arae patriae domi stant: fractae, et disiectae iacent:
Fana flamma deflagrata: tosti alti stant parietes.
Deformati, atque abiete crispa.

Scitis, quae sequantur: et illud in primis,

O pater, o patria, o Priami domus,
Septum altisono cardine templum:
Vidi ego te, adstante ope barbarica,
Tectis caelatis, laqueatis,
Auro, ebore instructam regifice.

O poëtam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. sentit omnia repentina, et nec opinata esse graviora. exaggeratis igitur regis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Praeclarum carmen. est enim et rebus, et verbis, et modis lugubre. eripiamus huic aegritudinem. quo modo? Collocemus in culcita plumea: psaltriam adducamus: hedrychum incendamus: demus scutellam dulciculae potionis: aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur? tu enim paullo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum. conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime. video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi,

de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit: ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. *Saporem*, inquit, *et corporum complexum, et ludos, atque cantus, et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.* Num fingo? num mentior? cupio refelli. quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? At idem ait, non crescere voluptatem dolore detracto; summamque voluptatem, nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat. modo enim, ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem, summam voluptatem esse, dolore carere. potestne magis secum ipse pugnare? alterum peccatum, quod, cum in natura tria sint: unum, gaudere; alterum, dolere; tertium, nec gaudere, nec dolere: hic primum, et tertium putat idem esse, nec distinguit a non dolendo voluptatem. tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, cum virtus maxime expetatur, eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. At laudat, et saepe virtutem. Et quidem C. Gracchus, cum largitiones maximas fecisset, et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, cum facta videam? Piso ille Frugi, semper contra legem frumentariam dixerat. is lege lata, consularis ad frumentum accipiendum venerat. animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem. quaerit audiente populo Romano, qui sibi constet, cum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. Nolim, inquit, mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat: sed si facias, partem petam. Parumne declaravit vir gravis, et sapiens, lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum

virtute vivatur. negat ullam in sapientem vim esse fortunae: tenuem victum antefert copioso: negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. Non istam dicit voluptatem. Dicat quamlibet. nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

XXI. Et queruntur quidam Epicurei, viri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum) me studiose dicere contra Epicurum. Ita credo, de honore, aut de dignitate contendimus. mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. et illi pugnant: et quidem vicinorum fidem implorant. multi autem sunt, qui statim convolent. ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso cum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. hi nimis iracunde agunt, praesertim cum ab his non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in concione, non apud exercitum, neque apud censores dicere audeant. sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam: verum dicentibus facile cedam. tantum admonebo: si maxime verum sit, ad corpus omnia referre sapientem: sive, ut honestius dicam, nihil facere, nisi quod expediat: sive omnia referre ad utilitatem suam: quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. Cyrenaicorum restat sententia: qui tum aegritudinem censent exsistere, si nec-opinato quid evenerit. est id quidem magnum, ut supra dixi, etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius. sed non sunt in hoc

omnia: quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat, quam exspectatus: et maris subita tempestas, quam ante provisa terret navigantes vehementius: et eiusmodi sunt pleraque. sed cum diligenter nec-opinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias, nisi omnia videri subita maiora: et quidem ob duas causas: primum, quod, quanta sint quae accidunt, considerandi spatium non datur: deinde cum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. Quod ita esse dies declarat: quae procedens ita mitigat, ut, iisdem malis manentibus, non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto. vidi etiam in Peloponneso, cum essem adolescens, quosdam Corinthios. hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare,

Haec omnia vidi.

Sed iam decantaverant fortasse. eo enim erant vultu, oratione, omni reliquo motu, et statu, ut eos Argivos, aut Sicyonios diceres: magisque me moverant Corinthi subito adspectae parietinae, quam ipsos Corinthios: quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat. Legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi causa ad captivos cives suos. in eo est disputatio scripta Carneadis: quam se ait in commentarium retulisse. cum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem, patria capta: quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveterata ne desideratur quidem. nec si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, vulneribus mederetur, sed cicatricibus. sensim enim, et pedetentim progrediens extenuatur dolor: non quo ipsa res immutari soleat, aut

possit: sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

XXIII. Quid ergo opus est, dicet aliquis, oratione, aut omnino consolatione ulla, qua solemus uti, cum levare dolorem maerentium volumus? hoc enim fere tum habemus in promtu, nihil oportere inopinatum videri. Atqui tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit, necesse esse homini tale aliquid accidere. haec enim oratio de ipsa summa mali, nihil detrahit: tantummodo affert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. neque tamen genus id orationis in consolando non valet: sed id haud sciam an plurimum. ergo ista nec-opinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex his omnis oriatur. feriunt enim fortasse gravius: non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur, quia recentia sunt, non quia repentina. Duplex est igitur ratio veri reperiendi, non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. nam aut ipsius rei natura, qualis et quanta sit, quaerimus, ut de paupertate nonnumquam, cuius onus disputando levamus, docentes, quam parva, et quam pauca sint, quae natura desideret: aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud,

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

Cum enim paupertatis una, eademque sit vis, quidnam dici potest, quamobrem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem afferat generis humani: sed significat, tolerabilia esse, quae et tulerint, et ferant ceteri.

XXIV. De paupertate agitur: multi patientes pauperes commemorantur. De contemnendo honore: multi inhonorati proferuntur, et quidem pro-

pter id ipsum beatiores: eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur: nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem, et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit, atque ignobilis ad supremum diem perventurus. Similiter commemorandis exemplis, orbitates quoque liberorum praedicantur, eorumque qui gravius ferunt, luctus, aliorum exemplis leniuntur. sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur. ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat. atque hoc idem et Telamo ille declarat,

Ego cum genui,

et Theseus,

Futuras mecum commentabar miserias.

et Anaxagoras, *Sciebam me genuisse mortalem.* Hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis, intelligebant, eas nequaquam pro opinione vulgi esse extimescendas. et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies: nisi quod ratio quidem sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod remedium illud continet, malum, quod opinati sint, esse maximum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. Hoc igitur efficitur, ut ex illo nec-opinato plaga maior sit, non ut illi putant, ut, cum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine afficiatur, cui ille nec-opinato casus evenerit. itaque dicuntur nonnulli in maerore, cum de hac communi hominum conditione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse.

XXV. Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud,

Mortalis nemo est, quem non attingat dolor,
Morbusque: multi sunt humandi liberi,
Rursum creandi: morsque est finita omnibus.
Quae generi humano angorem nequidquam afferunt.
Reddenda est terrae terra: tum vita omnibus
Metenda, ut fruges. sic iubet necessitas.

Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malivolos consolandos esse accommodatam. mihi vero longe videtur secus. nam et necessitas ferendae conditionis humanae, quasi cum deo pugnare prohibet, admonetque esse hominem: quae cogitatio magnopere luctum levat: et enumeratio exemplorum, non ut animum malivolorum oblectet, affertur, sed ut ille, qui maeret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate, et tranquille tulisse. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt, nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus, quasi solutionem totius hominis, appellatam putat. quae tota poterit evelli, explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis. est enim nulla alia, nisi opinio, et iudicium magni praesentis, atque urgentis mali. itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni. et acta aetas honeste, ac splendide, tantam affert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non tangat aegritudo, aut perleviter pungat animi dolor.

XXVI. Sed ad hanc opinionem magni mali cum illa etiam opinio accesserit, oportere; rectum esse; ad officium pertinere; ferre illud, aegre quod acciderit: Tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. ex hac opinione sunt illa varia, et de-

testabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus, et idem Accianus,

Scindens dolore identidem intonsam comam.

In quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. Sed haec omnia faciunt, opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolasset. At quam rhetorice? quam copiose? quas sententias colligit? quae verba contorquet? ut licere quidvis rhetori intelligas. quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

Qui miser in campis maerens errabat Aleis,
Ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

et Nioba fingitur lapidea, propter aeternum, credo, in luctu silentium. Hecubam autem putant, propter animi acerbitatem quandam et rabiem, fingi in canem esse conversam. sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupido cepit miseram nunc me, proloqui
Caelo atque terrae Medeae miserias.

XXVII. Haec omnia recta, vera, debita putantes, faciunt in dolore: maximeque declaratur, hoc quasi officii iudicio fieri. quod si qui forte, cum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam, peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. pueros vero matres, et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est, aut dictum: plorare cogunt. quid? ipsa remissio luctus cum est

consecuta, intellectumque nihil profici maerendo, nonne res declarat, fuisse totum illud voluntarium? Quid ille Terentianus ἑαυτὸν τιμωρούμενος, id est, ipse se puniens?

Decrevi tantisper me minus iniuriae,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser.

Hic decernit, ut miser sit. num quis igitur quidquam decernit invitus?

Malo quid m me quovis dignum deputem.

malo se dignum deputat, nisi miser sit? vides ergo opinionis esse, non naturae malum. quid, quod res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianae neces, ,interitusque multorum, sedationem maerendi afferunt: apud quem ita dicitur

Namque nimis multos, atque omni luce cadentes
Cernimus; ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequum tumulis mandare peremtos
Firmo animo, et luctum lacrymis finire diurnis.

Ergo in potestate est abiicere dolorem, cum velis, tempori servientem. An est ullum tempus (quoniam quidem res in nostra potestate est) cui non ponendae curae et aegritudinis causa serviamus? Constabat, eos, qui concidentem vulneribus Cn. Pompeium vidissent, cum illo ipso acerbissimo, miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fuga: posteaquam Tyrum venissent, tum afflictari, lamentarique coepisse. timor igitur ab iis aegritudinem potuit repellere, ratio ac sapientia vera non poterit?

XXVIII. Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam cum est intellectum, nihil profici, et frustra esse susceptum? si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. voluntate igitur, et iudicio suscipi aegritudinem confitendum est. Idque indicatur eorum patientia, qui cum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt, quidquid accidit: ob-

duruisseque sese contra fortunam arbitrantur: ut ille apud Euripidem,

Si mihi nunc tristis primum illuxisset dies,
Nec tam aerumnoso navigavissem salo:
Esset dolendi causa; ut iniecto equulei
Freno repente tactu exagitantur novo.
Sed iam subactus miseriis obtorpui.

Defatigatio igitur miseriarum aegritudines cum faciat leniores, intelligi necesse est, non rem ipsam atque causam fontem esse maeroris. Philosophi summi, neque dum tamen sapientiam consecuti, nonne intelligunt, in summo se malo esse? sunt enim insipientes: neque insipientia ullum maius malum est: neque tamen lugent. quid ita? quia huic generi malorum non affingitur illa opinio, Rectum esse et aequum, et ad officium pertinere, aegre ferre, quod sapiens non sis. quod idem affingimus huic aegritudini, in qua luctus inest: quae omnium maxima est. Itaque Aristoteles, veteres philosophos accusans, qui existimavissent, philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos, aut gloriosissimos fuisse: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis, et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset; hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut, omnibus perfectis artibus, omni doctrina hominum vita erudiretur. querebatur igitur, se tum, cum illa videre coepisset, exstingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optimus, et gravissimus quisque confitetur, multa se ignorare? et multa sibi etiam, atque etiam esse discenda? Neque tamen, cum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intelligant, aegritudine premuntur. nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. quid, qui non putabant lugendum viris? qualis fuit Q. Maxi-

mus efferens filium consularem: qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis. qualis M. Cato, praetore designato, mortuo filio, quales reliqui, quos in consolatione collegimus: quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et maerorem non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes, aegritudini se solent dedere, id ii turpe putantes aegritudinem repulerunt. ex quo intelligitur, non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

XXIX. Contra dicuntur haec. Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? natura affert dolorem. cui quidem Crantor, inquiunt, noster cedendum putat. premit enim, atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is, cum audisset de sua, fractus est. de cuius commutata mente sic dicitur:

Nec vero tanta praeditus sapientia
Quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis allevans,
Non idem, cum fortuna mutata impetum
Convertat, clade ut subita frangatur sua,
Vt illa ad alios dicta, et praecepta excidant.

Haec cum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: ii tamen fatentur, graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. quae est igitur amentia, ut nos quoque idem ab aliis requiramus? Sed plures sunt causae suscipiendi doloris. primum illa opinio mali, quo viso, atque persuaso aegritudo insequitur necessario. deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. accedit superstitio muliebris quaedam. existimant enim, diis immortalibus se facilius satis facturos, si enim plaga perculsi, afflictos se, et stratos esse fateantur. sed haec inter se quam repugnent, plerique non vident. laudant enim eos, qui aequo animo moriantur: qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio,

sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat, quam se. Praeclarum illud est, et si quaeris, rectum quoque, et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmetipsos amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest. ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus, quam se, ego illum plus, quam me. perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium, consequatur.

XXX. Sed de hoc alias. nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum, miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant: plus certe, quam nosmetipsos, diligamus. nam quod aiunt, plerosque consolationibus nihil levari, adiunguntque, consolatores ipsos confiteri se miseros, cum ad eos impetum suum fortuna converterit: utrumque dissolvitur. sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae. stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. nam et qui non levantur, ipsi ad miseriam invitant: et qui suos casus aliter ferunt, atque auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores, quam fere plerique, qui avari avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt? est enim proprium stultitiae, aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, cum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. nam si et eadem res est, et idem est homo: qui potest quidquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est mutatum, neque de eo, qui dolet? cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali, dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

XXXI. Hic mihi afferunt mediocritates. quae si naturales sunt, quid opus est consolatione? natura enim ipsa terminabit modum. sin opinabiles, opinio tota tollatur. satis dictum esse arbitror, aegritudinem, esse opinionem mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio prae-

sentis mali sit recens. hoc autem verbum sic interpretatur, ut non tantum illud recens esse velit, quod paullo ante acciderit, sed, quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit, et vigeat, et habeat quandam viriditatem, tam diu appelletur recens: ut Artemisia illa, Mausoli, Cariae regis, uxor; quae nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum. quamdiu vixit, vixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit. huic erat illa opinio quotidie recens: quae tum denique non appellatur recens, cum vetustate exaruit. Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus, aut sedare, aut detrahere quam plurimum, aut supprimere, nec pati manare longius, aut ad alia mentem traducere. Sunt, qui unum officium consolantis putent, malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet. sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici. sunt, qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus. sunt, qui satis putent, ostendere, nihil inopinati accidisse, nihil mali. Chrysippus autem caput esse censet in consolando, detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto, atque debito. sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant. alius enim alio modo movetur, ut fere nos omnia in consolationem unam coniecimus. erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur curatio. sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis, quam in corporum: ut Prometheus ille Aeschyli; cui cum dictum esset,

Atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
Mederi posse rationem iracundiae.

Respondit;

Si quidem qui tempestivam medicinam admovens
Non ad gravescens vulnus illidat manus.

XXXII. Erit igitur in consolationibus prima medicina, docere aut nullum malum esse, aut admodum parvum; altera et de communi conditione vitae, et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat; [disputan-

dum] tertia, summam esse stultitiam frustra confici maerore, cum intelligas, nihil posse profici. nam Cleanthes quidem sapientem consolatur: qui consolatione non eget. nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris. alienum autem tempus docendi. et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. quid enim dicemus? cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse, nec quidquam inter Alcibiadem, summo loco natum, et quemvis baiulum interesse: cum se Alcibiades afflictaret, lacrymansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet, turpitudinemque depelleret: quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem afficiebat, mali nihil fuisse? Quid? illa Lyconis, qualia sunt? qui aegritudinem extenuans, parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis, vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

XXXIII. Ne illa quidem consolatio firmissima est, quamquam et usitata est, et saepe prodest: Non tibi hoc soli. Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper, nec omnibus. sunt enim, qui respuant: sed refert, quo modo adhibeatur. ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo affectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad veritatem firmissima est: ad tempus aegritudinis, difficilis. magnum opus est, probare maerenti, illum suo iudicio, et quod se ita putet oportere facere, maerere. nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu; (sic enim appellamus controversiarum genera) sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus: sic in aegritudine lenienda quam quisque curationem recipere possit, viden-

dum est. Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. tu enim de sapiente quaesieras: cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine: aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia, vixque appareat: qui nihil opinione affingat, assumatque ad aegritudinem: nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici: quo pravius nihil esse possit. edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, cum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset: tamen ut videremus, quidquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio, et opinionis errore contractum. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maximum, ut, eo sublato, reliquorum remedia ne magnopere quaerenda arbitraremur.

XXXIV. Sunt enim certa, quae de paupertate; certa, quae de vita inhonorata, et ingloria dici soleant. separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, et de omni casu: in quo nomen poni solet calamitatis. haec Graeci in singulas scholas, et in singulos libros dispertiunt. opus enim quaerunt: quamquam plenae disputationes delectationis sunt. Et tamen, ut medici, toto corpore curando, minimae etiam parti, si condoluit, medentur: sic philosophia, cum universam aegritudinem sustulit, tamen, si quis error aliunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum obfudit exsilium, aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit: et si singularum rerum sunt propriae consolationes: de quibus audies tu quidem, cum voles: sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, cum id decreverimus ita fieri oportere.

hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens: morsus tamen, et contractiunculae quaedam animi relinquentur. hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit, grave, taetrum, funestum: quod cum sapientia esse, atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. Atqui stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! quae, ipso trunco everso, omnes eligendae sunt, et, si necesse erit, singulis disputationibus. superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. nam et invidere, aegritudinis est, et aemulari, et obtrectare, et misereri, angi, lugere, maerere, aerumna affici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, afflictari, desperare. Haec omnia definiunt Stoici: eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt, non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt: quod alio loco fortasse tractabimus. hae sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae, et omnes eligendae, ne ulla umquam possit existere. magnum opus, et difficile. quis negat? quid autem praeclarum, non idem arduum? sed tamen id effecturam philosophia profitetur. nos modo curationem eius recipiamus. Verum quidem haec hactenus. cetera, quotiescumque voletis, et hoc loco, et aliis, parata vobis erunt.

M. TVLLII CICERONIS TVSCVLANARVM QVAESTIONVM AD M. BRVTVM

LIBER QVARTVS.

DE RELIQVIS ANIMI PERTVRBATIONIBVS.

ARGVMENTVM.

Praefatio huius libri ad asserendum priscis Romanis Philosophiae studium comparata est. Ipsa autem libri huius disputatio in hoc versatur, ut, omni perturbatione posse sapientem vacare, demonstretur. Primo adfertur perturbationis Stoica definitio, et in quatuor genera distributio; quarum duae ex bonis opinatis sunt, ut laetitia et libido; duae ex malorum errore, ut aegritudo et metus: hisque singulis perturbationibus suae partes subiiciuntur. c. 4 – 9. Deinde quomodo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat. et quae sit in hoc genere animi cum corpore similitudo, ostenditur. c. 10 – 14. Sequitur postea brevis demonstratio eius, quod quaerebatur, nempe perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem contra Peripateticos disputatio, qui perturbationes necessarias esse, naturales, utilesque contendunt, easque a sapiente non tollendas et extirpandas, sed modum ipsis adhibendum statuunt, c. 15 – 26. Subiici-

tur tandem de perturbationum curatione. Ea varia est; neque omnis perturbatio una ratione sedatur. Est praeterea in quattuor perturbationibus illis ea distinctio: Primum, utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, h. e. generibus subiectas formas adhibeatur; deinde, utrum mali bonive opinionem, an ipsam omnino perturbationem tollas. Sed certa et propria sanatio est, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quicquam aut naturale, aut necessarium. Altera autem ratio, quae simul opinionem boni aut mali tollit, est ea quidem utilior, sed raro proficit, neque est ad vulgus adhibenda. Est etiam, ubi adhiberi plane non potest, quod res, quae perturbat animum, vere est bona aut mala tamquam, si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil officii, nihil honestatis. c. 27. 28. Reliqua disputatio, quomodo quattuor ista genera tollenda sint, docet.

Cum multis locis nostrorum hominum ingenia, virtutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime his in studiis, quae sero admodum expetita, in hanc civitatem e Graecia transtulerunt: nam cum a primo urbis ortu, regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caeremoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris, divinitus esset constituta; tum progressio admirabilis, incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio republica liberata. nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum, et disciplina ac temperatione civitatis loquamur. aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos de republica scripsimus. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae, multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde, neque solum expetita, sed etiam conservata, et culta videantur. erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina cum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem: idque cum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. quis enim est, qui putet, cum floreret [in Italia] Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea,

quae magna dicta est, in hisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse? Quinetiam arbitror, propter Pythagoreorum admirationem, Numam quoque regem, Pythagoreum a posterioribus existimatum. nam cùm Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent, regisque eius aequitatem, et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem fuisse crediderunt.

II. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum, quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. nam cum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere, et mentes suas a cogitationum intentione, cantu, fidibusque ad tranquillitatem traducere, gravissimus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes, atque virtutes. ex quo perspicuum est, et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis, et carmina. Quamquam id quidem etiam XII. tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen: quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus, et epulis magistratuum, fides praecinunt: quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. mihi quidem Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis: quae praetereo, ne ea, quae reperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. Sed, ut ad propositum redeat oratio: quam brevi tempore, quot, et quanti poëtae, qui autem oratores exstiterunt? facile ut appareat, nostros

omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent. sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus.

III. Sapientiae studium vetus id quidem in nostris: sed tamen, ante Laelii aetatem, et Scipionis, non reperio, quos appellare possim nominatim. quibus adolescentibus, Stoicum Diogenem, et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui cum reipublicae nullam umquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati, neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus, temporibus illis, fuissent studia doctrinae. qui cum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum: hanc amplissimam omnium artium, bene vivendi disciplinam vita magis, quam litteris persecuti sunt. Itaque illius verae, elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit, et iidem alio modo dicentibus Stoicis, cum Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere sunt, aut pauca admodum Latina monumenta, sive propter magnitudinem rerum, occupationemque hominum, sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur: cum interim, illis silentibus C. Amafinius exstitit dicens: cuius libris editis, commota multitudo contulit se ad eandem potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis, sive quod invitabat illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil prolatum erat melius; illud, quod erat, tenebant. Post Amafinium autem multi eiusdem aemuli rationis multa cum scripsissent, Italiam totam occupaverunt: quodque maximum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod etiam facile ediscantur: et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.

IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus, nullinsque

unius disciplinae legibus adstricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile, semper requiremus. quod cum saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus, quartus dies hoc libro concludetur. ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic. M. Dicat, si quis vult, qua de re disputari velit. A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare. M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur: nisi forte temporis causa assentiebare. A. Minime vero. nam mihi egregie probata est oratio tua. M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem? A. Prorsus non arbitror. M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. sublata igitur aegritudine, sublatus est metus. restant duae perturbationes, laetitia gestiens, et libido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis. A. Sic prorsus intelligo. M. Vtrum igitur mavis? statimne nos vela facere, an quasi e portu egredientes paullulum remigare? A. Quidnam est istuc? non enim intelligo.

V. M. Quia Chrysippus, et Stoici, cum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in his partiendis et definiendis occupati sunt; illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis, nec eos turbulentos esse patiantur. Peripatetici autem ad placandos animos multa afferunt; spinas partiendi et definiendi praetermittunt. quaerebam igitur, utrum panderem vela orationis statim, an eam ante paullulum dialecticorum remis propellerem. A. Isto modo vero. erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius. M. Est id quidem rectius: sed post requires, si quid fuerit obscurius. A. Faciam equidem.

in tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis. M. Enitar equidem: sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquod effugerit. Quoniam quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet, quam morbos: in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, deinde Platonis descriptionem sequar; qui animum in duas partes dividunt; alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. in participe rationis ponunt tranquillitatem, id est, placidam, quietamque constantiam: in illa altera motus turbidos tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. Sit igitur hic fons. Vtamur tamen, in his perturbationibus describendis, Stoicorum definitionibus, et partitionibus: qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione, contra naturam, animi commotio. quidam brevius, perturbationem esse appetitum vehementiorem: sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci, et ex duobus opinatis malis: ita esse quatuor: ex bonis libidinem et laetitiam: ut sit laetitia, praesentium bonorum; libido, futurorum: ex malis metum, et aegritudinem nasci censent: metum futuris: aegritudinem, praesentibus. quae enim venientia metuuntur, eadem afficiunt aegritudine instantia. Laetitia autem et libido in bonorum opinione versantur, cum libido ad id, quod videtur bonum, iniecta, et inflammata rapiatur; laetitia, ut adepta iam aliquid concupitum, efferatur, et gestiat. natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur, fugiuntque contraria. Quamobrem simul obiecta species cuiuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. id cum constanter prudenterque fit, eiusmodi appetitionem Stoici

βούλησιν appellant, nos appellamus voluntatem. eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt. voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. quae autem, ratione adversa, incitata est vehementius, ea libido est, vel cupiditas effrenata; quae in omnibus stultis invenitur. Itemque, cum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. nam cum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur. cum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa laetitia gestiens, vel nimia dici potest; quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. quoniamque, ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus: quae declinatio, cum ratione fiet, cautio appelletur, eaque intelligatur in solo esse sapiente: quae autem sine ratione; et cum exanimatione humili, atque fracta, nominetur metus. est igitur metus, ratione adversa, cautio. praesentis autem mali, sapientis affectio, nulla est. Stulti autem aegritudo est ea, qua afficiuntur in malis opinatis, animosque demittunt, et contrahunt, rationi non obtemperantes. itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi, adversante ratione, contractio. sic quattuor perturbationes sunt, tres constantiae, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. est igitur aegritudo, opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur. laetitia, opinio recens boni praesentis, in quo efferri rectum esse videatur. metus, opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur. libido, opinio venturi boni, quod sit ex usu, iam praesens esse atque adesse. Sed quae iudicia, quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo

quasi morsum aliquem doloris efficiat; metus, recessum quendam animi et fugam: laetitia profusam hilaritatem; libido effrenatam appetentiam. opinationem autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam assensionem. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiiciuntur: ut aegritudini, invidentia (utendum est enim, docendi causa, verbo minus usitato; quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur) aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictatio, desperatio, et si quae sunt de genere eodem. sub metum autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido. Voluptati malivolentia [laetans malo alieno], delectatio, iactatio, et similia. Libidini ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium; et cetera eiusmodi. haec autem definiunt hoc modo.

VIII. Invidentiam esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant invidenti. nam si quis doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicitur invidere; ut si Hectori Agamemno. qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invidet profecto. Aemulatio autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude, et in vitio nomen hoc sit. nam et imitatio virtutis, aemulatio dicitur: sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis: et est aemulatio, aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. Obtrectatio autem est ea, quam intelligi zelotypiam volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. Misericordia, est aegritudo ex miseria alterius, iniuria laborantis. nemo enim parricidae, aut proditoris supplicio misericordia commovetur. Angor, aegritudo

premens. Luctus aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo. Maeror, aegritudo flebilis. Aerumna, aegritudo laboriosa. Dolor, aegritudo crucians. Lamentatio, aegritudo cum eiulatu. Sollicitudo, aegritudo cum cogitatione. Molestia, aegritudo permanens. Afflictatio, aegritudo cum vexatione corporis. Desperatio, aegritudo sine ulla rerum exspectatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub metu, ea sic definiunt: Pigritiam, metum consequentis laboris. Pudorem et terrorem, metum concutientem, ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor, et tremor, et dentium crepitus consequatur: Timorem, metum mali appropinquantis: Pavorem, metum mentem loco moventem, ex quo illud Ennii,

Tum pavor sapientiam omnem mihi ex animo expectorat:

Exanimationem, metum subsequentem, et quasi comitem pavoris: Conturbationem, metum excutientem cogitata: Formidinem, metum permanentem.

IX. Voluptatis autem partes hoc modo describunt, ut malivolentia, sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo: Delectatio, voluptas suavitate auditus animum deleniens. et, qualis est haec aurium, tales sunt oculorum, et tactionum, et odorationum, et saporum: quae sunt omnes unius generis, ad perfundendum animum tamquam illiquefactae voluptates. Iactatio, est voluptas gestiens, et se efferens insolentius. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiuntur, ut Ira, sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria. Excandescentia autem, sit ira nascens, et modo existens, quae θύμωσις Graece dicitur: Odium, ira inveterata: Inimicitia, ira ulciscendi tempus observans: Discordia, ira acerbior, intimo odio et corde concepta: Indigentia, libido inexplebilis: Desiderium, libido eius, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut sit libido earum rerum, quae dicuntur de quodam, aut quibusdam: quae

κατηγορήματα dialectici appellant; ut habere divitias, capere honores. Indigentia, rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt, intemperantiam: quae est a tota mente, et a recta ratione defectio, sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi, nec contineri queant. quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones, et efficit, ut eae rectae rationi pareant; conservatque considerata iudicia mentis: sic huic inimica intemperantia, omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat. itaque et aegritudines, et metus, et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea.

X. Quemadmodum cum sanguis corruptus est, aut pituita redundat, aut bilis; in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio, et ipsarum inter se repugnantia, sanitate spoliat animum, morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi νοσήματα, eaque, quae sunt eis morbis contraria. quae habent ad res certas vitiosam offensionem, atque fastidium: deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis ἀῤῥωστήματα, hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. qua oratione praetermissa minime necessaria, ea, quae rem continent, pertractemus. Intelligatur igitur, perturbationem, iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide, in motu esse semper: cum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit, et tamquam in venis medullisque insederit, tum existit et morbus, et aegrotatio, et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et laetitia. nam cum est concupita pecunia, nec

adhibita continuo ratio, quasi quaedam Socratica medicina, quae sanaret eam cupiditatem: permanat in venas, et inhaeret in visceribus illud malum, existitque morbus, et aegrotatio: quae avelli inveterata non possit: eique morbo nomen est avaritia. Similiterque ceteri morbi: ut gloriae cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae Graece φιλογύνεια dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu; ut odium mulierum, quale in μισογύνῳ Attilii est: ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur: ut inhospitalitas est. quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt, et oderunt. Definiunt autem animi aegrotationem, opinationem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda, inhaerentem et penitus insitam. quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda, inhaerentem, et penitus insitam, tamquam fugienda. haec autem opinatio est iudicare se scire, quod nesciat. Aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt, avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia, ligurritio, vinolentia, cupedia, et si qua similia. est autem avaritia, opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda, inhaerens, et penitus insita. similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. Offensionum autem definitiones sunt eiusmodi, ut inhospitalitas, sit opinio vehemens, valde fugiendum esse hospitem, eaque inhaerens, et penitus insita. similiterque definitur et mulierum odium, ut Hippolyti; et, ut Timonis, generis humani.

XII. Atque ut ad valitudinis similitudinem veniamus, eaque collatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici: ut sunt alii ad alios morbos procliviores: (itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia

saepe sint;) sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem. ex quo in aliis anxietas, unde anxii; in aliis iracundia dicitur, quae ab ira differt: estque aliud iracundum esse, aliud iratum; ut differt anxietas ab angore. neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec qui anxii, semper anguntur: ut inter ebrietatem, et ebriositatem interest: aliudque est amatorem esse, aliud amantem. atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet. nam pertinet ad omnes perturbationes. In multis etiam vitiis apparet: sed nomen res non habet. ergo et invidi, et malivoli, et lividi, et timidi, et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper feruntur. haec igitur proclivitas ad suum quodque genus, a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad aegrotandum proclivitas. sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, facilitas nominetur, in malis proclivitas, ut significet lapsionem: in neutris habeat superius nomen.

XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio et vitium; sic in animo. Morbum appellant totius corporis corruptionem. Aegrotationem morbum cum imbecillitate: vitium, cum partes corporis inter se dissident. ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. itaque illa duo, morbus, et aegrotatio, ex totius valitudinis (corporis) conquassatione et perturbatione gignuntur: vitium autem, integra valitudine, ipsum ex se cernitur. sed in animo tantummodo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere. Vitiositas autem, est habitus, aut affectio in tota vita inconstans, et a se ipsa dissentiens. ita fit, ut in altera, corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio: in altera inconstantia et repugnantia. non enim omne vitium partes habet dissentientes, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, affectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta, nec prava. morbi au-

tem, et aegrotationes, partes sunt vitiositatis: sed perturbationes, sintne eiusdem partes, quaestio est. Vitia enim, affectiones sunt manentes: perturbationes autem, moventes, ut non possint affectionum manentium partes esse. atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. sunt enim in corpore praecipua, pulcritudo, vires, valitudo, firmitas, velocitas: sunt item in animo. Ut enim corporis temperatio, cum ea congruunt inter se, e quibus constamus: sanitas sic animi dicitur, cum eius iudicia, opinionesque concordant, eaque animi est virtus: quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis, et eam subsequentem, nec habentem ullam speciem suam: sed sive hoc, sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, cum curatione medicorum turbatio mentis aufertur. Et, ut corporis est quaedam apta figura membrorum, cum coloris quadam suavitate; ea quae dicitur pulcritudo: sic in animo, opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia, cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens, aut virtutis vim ipsam continens, pulcritudo vocatur. Itemque viribus corporis, et nervis, et efficacitati similes similibus verbis, animi vires nominantur. Velocitas autem corporis, celeritas appellatur: quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem.

XIV. Illud, animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo tentari non possunt: corpora possunt. sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item: quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eveniunt. itaque in hominibus solum existunt. nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. Inter acutos autem, et inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeru-

ginem, sic illi in morbum et incidunt tardius, et recreantur ocyus; hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit. non enim multa efferata, et immania: quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur, quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. morbis enim manentibus, vitia sublata esse non possunt, quia non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. ex quibus quoniam tamquam e scrupulosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus: modo satis illa dilucide dixerimus, pro rerum obscuritate. A. Prorsus satis: sed si qua diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum.

XV. M. Quando et aliis locis de virtute diximus, et saepe dicendum erit (pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur) quando igitur virtus est affectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se, sua sponte, separata etiam utilitate, laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones, omnisque recta ratio: quamquam ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas. sic enim malo, quam malitiam appellare eam, quam Graeci κακίαν appellant. nam malitia, certi cuiusdam vitii nomen est: vitiositas, omnium. ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paullo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione, et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. important enim aegritudines anxias atque acerbas, animosque affligunt et debilitant metu. iidem inflam-

mant appetitione nimia: quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quandam animi, a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. Quae si quando adepta est id, quod ei fuerat concupitum, tum fert alacritatem, ut nihil esse constet, quod agat: ut ille, qui voluptatem animi nimiam, summum esse errorem arbitratur. eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam, et deformius, quam aegritudine quis afflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proximus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit, exanimatusque pendet animi. quam vim mali significantes poëtae, impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt, ob scelera animique impotentiam et superbiloquentiam, ea communis poena stultitiae est. omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliquis talis terror impendet. Atque ut haec tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum: sic hilariores illae, cupiditas, avide semper aliquid expetens, et inanis alacritas, id est, laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intelligitur, qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, temperantem, alias constantem continentemque dicimus, nonnunquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen, tamquam ad caput, referre volumus. quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita per illud vulgatum esset, ut iam proverbii locum obtineret, hominem frugi omnia recte facere. quod idem cum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter, nimisque magnifice dicere videntur.

XVII. Ergo is, quisquis est, qui moderatione, et constantia quietus animo est, sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis, nec frangatur timore, nec sitienter quid expetens ardeat desiderio, nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus: cui nihil humanarum rerum aut intole-

rabile ad demittendum animum, aut nimis laetabile ad efferendum videri potest. quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis, totiusque mundi nota sit magnitudo? nam quid aut in studiis humanis, aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat. quod qui faciet, non aegritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. his autem vacuus animus, perfecte atque absolute beatos efficit: idemque concitatus, et abstractus ab integra certaque ratione, non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem. Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse esse dicunt, sed adhibent modum quendam, quem ultra progredi non oporteat. Modum tu adhibes vitio? an vitium, nullum est, non parere rationi? an ratio parum praecipit, nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter? nec porro malum quo aut oppressus iaceas, aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia, aut nimis laeta errore fieri? qui si error stultis extenuetur die, ut, cum res eadem maneat, aliter ferant inveterata, aliter recentia: sapientes ne attingat quidem omnino. etenim quis erit tandem modus iste? Quaeramus enim modum aegritudinis, in quo operae plurimum ponitur. aegre tulisse P. Rutilium fratris repulsam consulatus, scriptum apud Fannium est. sed tamen transisse videtur modum, quippe qui ob eam causam a vita recesserit: moderatius igitur ferre debuit. quid si, cum id ferret modice, mors liberorum accessisset? nata esset aegritudo nova, sed ea modica: magna ta-

men facta esset accessio. Quid si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exsilium, si pro singulis malis aegritudines accederent? summa ea fieret? quae non sustineretur.

XVIII. Qui modum igitur vitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, cum velit. ut enim id non potest: sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest, nec, quo loco vult, insistere omnino: quaeque crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. Aegritudo autem, ceteraeque perturbationes, amplificatae certe pestiferae sunt. igitur etiam susceptae, continuo in magna pestis parte versantur. etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget, in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi. quamobrem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent, an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum. quod cum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico, incitataque semel proclive labuntur, sustinerique nullo modo possunt.

XIX. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturales esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas? quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt; multoque et in hostem, et in improbum civem vehementiores iratorum impetus esse: leves autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent; proelium rectum est hoc fieri: convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria. haec nullam habent vim, nisi ira excanduit fortitudo. nec vero de bellatoribus solum disputant. imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae: oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine

aculeis iracundiae. quae etiam si non adsit, tamen verbis, atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. virum denique videri negant, qui irasci nesciat. eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. Nec vero solum hanc libidinem laudant (est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido) sed ipsum illud genus vel libidinis, vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum: nihil enim quemquam, nisi quod libeat, praeclare facere posse. noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset: quaerentibusque respondebat, Militiadis tropaeis se e somno suscitari. cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus. ubi enim quid esset, quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

XX. Ipsam aegritudinem, quam nos ut taetram, et immanem belluam, fugiendam esse diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis affici se in delicto dolerent. impunitas enim peccatorum data videtur eis, qui et ignominiam et infamiam ferunt sine dolore. morderi est melius conscientia. ex quo est illud e vita ductum ab Afranio. nam cum dissolutus filius,

Heu me miserum!

tum severus pater,

Dummodo doleat aliquid, doleat quod lubet.

Reliquas quoque partes aegritudinis, utiles esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam, et calamitates hominum indignorum sublevandas: ipsum illud aemulari, obtrectare, non esse inutile, cum aut

se non idem videat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se: metum vero si quis sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse, nec opus esse: ut in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. quae cum exponunt, nihilne tibi videntur, an aliquid dicere? A. Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

XXI. M. Reperiam fortasse: sed illud ante. videsne, quanta fuerit apud Academicos verecundia? plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. digladientur illi, per me licet: cui nihil est necesse, nisi ubi sit illud, quod verisimillimum videatur, anquirere. quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid verisimile, quo longius mens humana progredi non potest? Definitio perturbationis: qua recte Zenonem usum puto. ita enim definit, ut perturbatio sit adversa ratione, contra naturam, animi commotio: vel brevius, ut perturbatio sit appetitus vehementior: vehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturae constantia. Quid ad has definitiones possim dicere? Atqui haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium. illa quidem ex rhetorum pompa, *ardores animorum, cotesque virtutum*. an vero vir fortis, nisi stomachari coeperit, non potest fortis esse? gladiatorum id quidem. quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam. colloquuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati, quam irati esse videantur. sed in illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius,

Occidam illum equidem, et vincam, si id quaeritis, inquit,
Verum illud credo fore, in os prius accipiam ipse,

Quam gladium in stomacho, sura, ac pulmonibu' sisto,
Odi hominem: iratus pugno: nec longiu' quidquam
Nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter:
Vsque adeo studio atque odio illius efferor ira.

XXII. At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, cum depugnaturus esset cum Hectore: cuius, ut arma sumsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus: ut ipsum Hectorem, quemadmodum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi collocuti inter se, priusquam manum consererent, leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde, rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse: nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel putare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, cum in acie M. Halienum Pelignum scuto protexerit, gladiumque hosti in pectus infixerit. de L. Bruto fortasse dubitarim, an propter infinitum odium tyranni effrenatius in Aruntem invaserit. video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo, nisi insanire coeperit, impetus suos non habet? quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro, aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? vide, ne fortitudo minime sit rabiosa, sitque iracundia tota levitatis. neque enim est illa fortitudo, quae rationis est expers.

XXIII. Condemnendae res sunt humanae: ne-

gligenda mors est: patibiles et dolores, et labores putandi. Haec cum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa, et stabilis fortitudo: nisi forte quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille, pontifex maximus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho, tum, cum consulem languentem reliquit, atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rempublicam salvam esse vellet, se sequi iussit. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in republica fecerimus. si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quidquam similius insaniae, quam ira? quam bene Ennius initium dixit insaniae. Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum, atque factorum, quam partem habent sanitatis? quid Achille Homerico foedius? quid Agamemnone, in iurgio? nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam. Satis est instructa, armata, parata per sese. Nam isto modo quidem licet dicere, utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani, et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Aiax fortis: fortissimus tamen in furore:

Nam facinus fecit maximum, cum, Danais inclinantibus,
Summam rem perfecit manus, proelium restituit insaniens.

XXIV. Dicamus igitur utilem insaniam. tracta definitionem fortitudinis: intelliges, eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur, affectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans; vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis, et repellendis; vel scientia rerum formidolosarum, contrariarumque, perferendarum aut omnino negligendarum, conservans earum rerum stabile iudicium: vel brevius, ut Chrysippus.

nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici: sunt enim omnino omnes fere similes: sed declarant communes notiones, alia magis alias. Quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia perferendarum rerum, vel affectio animi, in patiendo ac perferendo, summae legi parens sine timore. Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat. metuo, ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine, tectam, atque involutam? qua aperta, quis est, qui aut bellatori, aut imperatori, aut oratori quaerat aliquid, neque eos existimet sine rabie quidquam fortiter facere posse? Quid? Stoici, qui omnes insipientes insanos esse dicunt, nonne ista colligunt? remove perturbationes, maximeque iracundiam: iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnes stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commove: senties. Sic iracundus non semper iratus est. Lacesse: iam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, cum domum rediit, qualis est cum uxore? cum liberis? cum familia? an tum quoque est utilis? est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere, quam constans? an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? bene igitur nostri, cum omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos, morosos nominaverunt.

XXV. Oratorem vero irasci minime decet: simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? quid? cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

Et quis hoc animadvertit? Vincite,

num aut egisse umquam iratum Aesopum, aut scripsisse existimamus iratum Accium? aguntur ista praeclare, et ob oratore quidem melius, si modo est orator,

quam ab ullo histrione: sed aguntur leniter, et mente tranquilla. Libidinem vero laudare, cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia, libidinem vocatis? quae vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius,

Dummodo doleat aliquid, doleat quod lubet.

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto: nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat, aut signifer, vel ceteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Vtile est enim, uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus.

XXVI. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius, quam feras opem, si id facere possis? an sine misericordia liberales esse non possumus? non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus: sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri, aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, cum sit aemulantis, angi alieno bono, quod ipse non habeat: obtrectantis autem, angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? qui id approbari possit, te aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere velle, summa dementia est. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? libidinosum igitur, et cupidum, et iracundum, et anxium, et timidum censemus esse sapientem? de cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possint; sed brevis-

sime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum, et humanarum scientiam, cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit. ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? quid est, quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? an improvisum aliquid, aut repentinum? quid potest accidere tale, et cui nihil, quod homini evenire possit? Nam quod aiunt, nimia resecari oportere, naturalia relinqui: quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus. Quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda, nec amputanda sunt.

XXVII. Sed quoniam suspicor, te non tam de sapiente, quam de te ipso quaerere (illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis) videamus, quanta sint, quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. est enim quaedam medicina certe: nec tam fuit hominum generi infensa, atque inimica natura, ut corporibus tot res salutares, animis nullam invenerit. De quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in his ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia, et divinior, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optimum sit: neglecta, multis implicatur erroribus. Ad te igitur mihi iam convertenda omnis oratio est. simulas enim quaerere te de sapiente: quaeris autem fortasse de te. Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur. alia est enim lugenti, alia miseranti, alia invidenti adhibenda medicina. est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio: Utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis, aut appetitus vehementior; an ad singulas,

ut ad metum, libidinem, reliquasque melius adhibeatur oratio: et, utrum illud non videatur aegre ferendum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo: ut, si quis aegre ferat, se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse; an hominem aegre ferre nihil oportere. nimirum hoc melius: ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum: aegritudine autem sublata, propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur.

XXVIII. Sed omnis eiusmodi perturbatio, animi placatione abluatur illa quidem, cum doceas, nec bonum illud esse, ex quo laetitia, aut libido oriatur; nec malum, ex quo aut metus, aut aegritudo: verumtamen haec est certa et propria sanatio, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale, aut necessarium: ut ipsam aegritudinem leniri videmus, cum obiicimus maerentibus imbecillitatem animi effaeminati, cumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. putat aliquis, esse voluptatem bonum; alius autem, pecuniam: tamen et ille ab intemperantia, et hic ab avaritia avocari potest. illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit, et aegritudinem detrahit, est ea quidem subtilior, sed raro proficit, neque est ad vulgus adhibenda. Quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit; ut si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis: propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio, et talis quidem, quae possit esse omnium, etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum. inter omnes enim convenire oportet, commotiones animorum, a recta ratio

ne aversas, esse vitiosas, ut, etiam si mala sint illa, quae metum, aegritudinemve: bona, quae cupiditatem, laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. constantem enim quendam volumus, sedatum, gravem, humana omnia prementem, illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. talis autem nec maerens, nec timens, nec cupiens, nec gestiens esse quisquam potest. eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores, quam suos animos esse ducunt.

XXIX. Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. itaque primum in ipsa cupiditate, cum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud, necne sit, quod libidinem moveat: sed libido ipsa tollenda est: ut sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas, sive horum utrumque coniunctum, sive illa tria genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. continet autem omnem sedationem animi, humana in conspectu posita natura: quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis conditio, lexque vitae. Itaque non sine causa, cum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

Neque tam terribilis ulla fando ratio est,
Nec sors, nec ira coelitum invectum malum,
Quod non naturâ humana patiendo efferat.

Est autem utilis ad persuadendum, ea, quae acciderint, ferri et posse, et oportere, enumeratio eorum, qui tulerunt. etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est, et in Consolationis libro, quem in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus: quodque vetat Chrysippus, ad recentes quasi tumores animi, remedium adhibere, id nos fecimus, naturaeque vim attulimus, ut

magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

XXX. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus. De quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo, praesentis; sic ille, futuri mali. Itaque nonnulli aegritudinis partem quandam, metum esse dicebant. alii autem metum, praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, effaeminatum, fractum, abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, levitate dicendum est: tamen multum prodest, ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque, sive casu accidit, sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte, et de dolore primo, et proximo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. Ac de malorum opinione, hactenus.

XXXI. Videamus nunc de bonorum, id est, de laetitia, et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationes, una res videtur causam continere, omnes eas esse in nostra potestate, omnes iudicio susceptas, omnes voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio: atque, ut, in malis opinatis, tolerabilia: sic, in bonis, sedatiora sunt efficienda ea, quae magna, et laetabilia dicuntur. Atque hoc quidem commune malorum, et bonorum: ut, si iam difficile sit persuadere, nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis, aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda, aliaque ratione malivolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus, corrigendus. atque erat facile, sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis, et malis, negare umquam laetitia affici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni. Sed loquimur nunc more

communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in eis ipsis potiundis exsultans, gestiensque laetitia, turpis est: ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. eodem enim vitio est effusio animi in laetitia, quo, in dolore, contractio: eademque levitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia, in fruendo: et ut nimis afflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves. et cum invidere, aegritudinis sit: malis autem alienis voluptatem capere, laetitiae: utrumque immanitate, et feritate quadam proponenda, castigari solet. Atque ut confidere decet, timere non decet: sic gaudere decet, laetari non decet: quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distinguimus. Illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse: aliter enim Naevianus ille gaudet Hector,

Laetus sum
Laudari me abs te, pater, laudato viro,

aliter ille apud Trabeam,

Laena delinita argento nutum observabit meum,
Quid velim, quid studeam: adveniens digito impellam ianuam:
Fores patebunt. de improvisio Chrysis ubi me adspexerit,
Alacris obviam mihi veniet, complexum exoptans meum,
Mihi se dedet.

Quam haec pulcra putet, ipse iam dicet,

Fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

XXXII. Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. Et ut turpes sunt, qui efferunt se laetitia tum, cum fruuntur Venereis voluptatibus: sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui vulgo appellatur amor, (nec, hercule, invenio, quo nomine alio possit appellari) tantae levitatis est, ut nihil

videam, quod putem conferendum. Quem Caecilius,

— deum qui non summum putet,
Aut stultum, aut rerum esse imperitum existimet.
Cui in manu sit, quem esse dementem velit,
Quem sapere, quem insanire, quem in morbum iniici,
Quem contra amari, quem arcessier, expetit quem.

O praeclaram emendatricem vitae, poëticam! quae amorem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio deorum collocandum putet. De comoedia loquor: quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tu m' amoris magis, quam honoris servavisti gratia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! atque ea tamen apud alium poëtam patri dicere audet, se coniugem habuisse

Illum, amor quem dederat, qui plus pollet, potiorque est patre.

XXXIII. Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis, philosophos veniamus: qui amorem negant stupri esse, et in eo litigant cum Epicuro, non multum, ut opinio mea fert, mentiente. quis est enim iste amor amicitiae? cur neque deformem adolescentem quisquam amat, neque formosum senem? mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur: in quibus isti liberi, et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius,

Flagitii principium est nudare inter civis corpora.

Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen, et anxii sunt: eoque magis, quod seipsi continent, et coërcent. Atque, ut muliebres amores omittam, quibus maiorem licentiam natura concessit:

quis aut de Ganymedis raptu dubitat, quid poëtae velint: aut non intelligit, quid apud Euripidem et loquatur, et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poëtae de seipsi, et carminibus edant et cantibus? fortis vir in sua republica cognitus, quae de iuvenum amore scripsit Alcaeus? nam Anacreontis quidem tota poësis, est amatoria. Maxime vero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum, apparet ex scriptis.

XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti, et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus. Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt: et amorem ipsum, conatum amicitiae faciundae ex pulcritudinis specie definiunt. qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio: sit sane. vacat enim omni libidine. haec autem de libidine oratio est. sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit, aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

Si quidem sit quisquam deus, cui ego sim curae.

At id erat deis omnibus curandum, quemadmodum hic frueretur voluptate amatoria.

Heu me infelicem!

Nihil verius. Probe et ille,

Sanusne es, qui temere lamentare?

Sic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit?

Te Apollo sancte, fer opem, teque omnipotens
Neptune, invoco;
Vosque adeo venti.

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat: Venerem unam excludit, ut iniquam.

Nam quid ego te appellem Venus?

XXXV. Eam prae libidine negat curare quid-

quam. quasi vero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat, et dicat. Sic igitur affecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat quam leve, quam contemnendum, quam nihil sit omnino, quam facile vel aliunde, vel alio modo perfici, vel omnino negligi possit. Abducendus est etiam nonnumquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia, loci denique mutatione, tamquam aegroti [non] convalescentes, saepe curandus est. Etiam novo quodam amore veterem amorem tamquam clavo clavum eiiciundum putant. maxime autem admonendus, quantus sit furor amoris. omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior: ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico, et corruptelas, et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo: sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore, foeda per se est. nam ut illa praeteream, quae sunt furoris: haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria?

— iniuriae,
Suspiciones, inimicitiae, induciae,
Bellum, pax rursum. Incerta haec si tu postules
Ratione certa facere, nihilo plus agas,
Quam si des operam, ut cum ratione insanias.

Haec inconstantia, mutabilitasque mentis, quem non ipsa pravitate deterreat? est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. etenim si naturalis amor esset: et amarent omnes, et semper amarent, et idem amarent, neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

XXXVI. Ira vero, quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet: cuius impulsu exsistit etiam inter fratres tale iurgium:

Quis homo te exsuperavit umquam gentium impudentia?
Quis autem malitia te?

Nosti quae sequuntur. alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae: ut facile appareat, Atrei filios esse, eius, qui meditatur poenam in fratrem novam.

Maior mihi moles, maius miscendum malum,
Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

Quae igitur hae erunt moles? audi Thyestem ipsum;

Impius hortatur me frater, ut meos malis miser
Manderem natos.

Eorum viscera apponit: quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est, de consilio, de ratione, de mente. horum enim potestas in totum animum esse debet. His aut subtrahendi sunt ii, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant (quid est autem se ipsum colligere, nisi dissipatas animi partes rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae: qui cum villico factus esset iratior, Quo te modo, inquit, accepissem, nisi iratus essem?

XXXVII. Vbi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt? (Potest utilis esse insania?) aut naturalem? an quidquam esse potest secundum naturam, quod sit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira? aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta ulciscendi libido: aut quemquam poeniteret, quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui cum interemisset Clitum, familiarem suum, vix a se manus abstinuit. tanta vis fuit poenitendi. quibus cognitis, quis

est, qui dubitet, quin hic quoque motus animi, sit totus opinabilis, ac voluntarius? quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestimetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? unde intelligi debet, perturbationem quoque omnem, esse in opinione. Et, si fidentia, id est, firma animi confisio, scientia quaedam est, et opinio gravis, non temere assentiens: diffidentia quoque est metus exspectati, et impendentis mali. Et, si spes est exspectatio boni: mali exspectationem esse necesse est metum. Vt igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae; sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi, aut misericordes, aut invidi, aut tale quid, ii sunt constituti, quasi mala valitudine animi; sanabiles tamen. ut Socrates dicitur, cum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent: ab ipso autem Socrate sublevatus, cum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. Ergo ut optima quisque valitudine affectus potest videri, utut natura ad aliquem morbum proclivior: sic animus alius ad alia vitia propensior. qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum ac malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. inveteratio autem, ut in corporibus aegrius depellitur, quam perturbatio: citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam huius disputationis modus. Scire autem vos oportet, cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus, nihil a philosophia posse aut maius, aut utilius optari, quam haec,

quae a nobis hoc quatriduo disputata sunt. morte enim contemta, et dolore ad patiendum levato, adiunximus sedationem aegritudinis: qua nullum homini malum maius est. etsi enim omnis animi perturbatio gravis est, nec multum differt ab amentia; tamen ita ceteros, cum sint in aliqua perturbatione aut metus, aut laetitiae, aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus: at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. Itaque non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine, et de ceteris perturbationibus disputaremus. in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis, et reliquorum animi morborum una sanatio est: omnes opinabiles esse et voluntarios, ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. Demus ergo nos huic excolendos, patiamurque nos sanari. his enim malis insidentibus, non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus, quidquam ratione confici, cum contra nihil sine ratione recte fieri possit; aut cum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni, et beati volumus esse, omnia adiumenta, et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TVLLII CICERONIS TVSCVLANARVM QVAESTIONVM AD M. BRVTVM LIBER QVINTVS.

VIRTVTEM AD BEATE VIVENDVM SE IPSA ESSE CONTENTAM.

ARGVMENTVM.

Hic liber in difficili, sed gravi et dignissima Philosopho, quaestione versatur, sitne virtus ad beate vivendum se ipsa contenta? De ea disputatur primo Mathematicorum more breviter, deinde fusius more Philosophorum. Nam quemadmodum Geometrae, cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato, illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum sit; philosophi autem, quamcunque rem habent in manibus, in eam, quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt: sic Cicero primo ex iis, quae superioribus diebus disputarat, conficit id, quod quaeritur; deinde vero ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nil esset disputando confectum. Nam primo ostendit breviter, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod qui in iis sint, miseri sint necessario. Quare, cum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere c. 5, 6. In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui cum tria genera bonorum faciant, solam tamen virtutem dicant sufficere, etsi non ad beatissimam, tamen

ad beatam vitam. c. 7 - 13. Deinde multis tam argumentis, tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat, virtutem efficere hominem non solum beatum, quod est Stoicis cum Academiae veteris Philosophis et Peripateticis commune, sed etiam vel in cruciatu et tormentis beatissimum; quod contra dicunt Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendunt, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatissimam. c. 14 - 28. Subiicitur tandem longa disputatio, qua initio a Platonicis et Peripateticis facto, ostenditur, quomodo cuique, inprimisque Epicureae, de fine bonorum, sententiae consentaneum putet, sapientes semper beatissimos dicere.

I. Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum: quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. placere enim tibi admodum sensi, et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis, virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu, propter tam varia, et tam multa tormenta fortunae: tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. Nam, cum ea causa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut, omnibus rebus posthabitis, totos se in optimo vitae statu exquirendo collocarent: profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inventa et perfecta virtus est, et, si praesidii ab beate vivendum in virtute satis est: quis est, qui non praeclare et ab illis positam, et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? sin autem virtus subiecta sub varios incertosque casus, famula fortunae est, nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur: vereor, ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate vivendi, quam vota facienda videantur. Equidem eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans, huic incipio sententiae diffidere: interdum et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. vereor enim, ne natura, cum corpora nobis

infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles, et dolores intolerabiles adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum, et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute de virtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla virtus, (quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit;) omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet: eaque despiciens, casus contemnit humanos: culpaque omni carens, praeter se ipsam, nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa tum venientia metu augentes, tum maerore praesentia, rerum naturam, quam errorem nostrum, damnare malumus.

II. Sed et huius culpae, et ceterorum vitiorum peccatorumque nostrorum, omnis a philosophia petenda correctio est. cuius in sinum cum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti: tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum, et disciplinae fuisti. ad te confugimus: a te opem petimus: tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus, totosque tradimus. Est autem unus dies bene, et ex praeceptis tuis actus, peccanti immortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur, quam tuis? quae et vitae tranquillitatem largita nobis es, et terrorem mortis sustulisti. Ac philosophia quidem tantum abest, ut proinde, ac de hominum est vita merita, laudetur; ut a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem,

et hoc parricidio se inquinare audet? et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error, et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt: nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur. Quam rem antiquissimam cum videamus, nomen tamen confitemur esse recens.

III. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum, humanarumque rerum, tum initiorum, causarumque, cuiusque rei cognitione hoc pulcerrimum nomen apud antiquos assequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis σοφοὶ, sapientes a nostris et habebantur, et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, etiam heroicis aetatibus Vlyssem, et Nestorem accepimus et fuisse, et habitos esse sapientes. Nec vero Atlas sustinere caelum, nec Prometheus affixus Caucaso, nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur, et nominabantur: idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem: quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam. cuius ingenium, et eloquentiam cum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret. at illum artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. admiratum Leontem novitatem nominis, quaesisse, Quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? Pythagoram autem respondisse: similem sibi videri vitam hominum, et mercatum eum, qui habe-

retur maximo Indorum apparatu totius Graeciae celebritate. nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent: alii emendi, aut vendendi quaestu et lucro ducerentur: esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum, nec lucrum quaererent, sed visendi causa venirent, studioseque perspicerent, quid ageretur, et quo modo: ita nos quasi in mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae servire, alios pecuniae: raros esse quosdam, qui, ceteris omnibus pro nihilo habitis, rerum naturam studiose intuerentur: hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos: et ut illic liberalissimum esset, spectare, nihil sibi acquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare.

IV. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim, et publice, praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove recederent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur, et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coëgit de vita, et moribus, rebusque bonis et malis quaerere. Cuius multiplex ratio disputandi, rerumque varietas, et ingenii magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus, et in omni disputa-

tione, quid esset simillimum veri, quaereremus. Quem morem cum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe, et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quatridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus: quinto autem die, cum eodem loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

V. A. Non mihi videtur, ad beate vivendum satis posse virtutem. M. At hercule Bruto meo videtur: cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. A. Non dubito. Nec id nunc agitur, tu illum quantum ames: sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit: de eo a te disputari volo. M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem? A. Prorsus nego. M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute? A. Certe satis. M. Potes igitur, aut qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? A. Quidni possim? nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter, et ob eam rem bene vivi potest, dummodo intelligas, quid nunc dicam bene. dico enim, constanter, graviter, sapienter, fortiter. Haec etiam in equuleum coniiciuntur, quo vita non adspirat beata. M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, cum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia, reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem, nullumque recusent nec supplicium, nec dolorem? A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet. Ista me minime movent, non solum quia pervulgata sunt, sed multo magis, quia, tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata, quam potata delectant. Velut iste chorus virtutum, in equuleum impositus, imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura beata vita, nec eas a se desertas

passura videatur. cum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum, ad rem veritatemque traduxeris, hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quamdiu torqueatur. Quamobrem hoc nunc quaeramus: virtutes autem, noli vereri, ne expostulent, et querantur se a beata vita esse relictas. Si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnes bonos esse etiam beatos: multaque de M' Atilio, Q. Caepione, M' Aquillio recordatur: beatamque vitam, si imaginibus potius uti, quam rebus ipsis placet, conantem ire in equuleum, retinet [ipsa prudentia] negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune.

VI. M. Facile patior, te isto modo agere: etsi iniquum est praescribere mihi te, quemadmodum a me disputari velis. Sed quaero, utrum aliquid actum superioribus diebus, an nihil arbitremur? A. Actum vero, et aliquantum quidem. M. Atqui, si ita est, profligata iam haec, et paene ad exitum adducta quaestio est. A. Quo tandem modo? M. Quia motus turbulenti, iactationesque animorum incitatae, et impetu inconsiderato elatae, rationem omnem repellentes, vitae beatae nullam partem relinquunt. quis enim potest, mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendet, esse non miser? quid, si idem (quod plerumque fit) paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, servitutem: potest ea timens esse quisquam beatus? Quid, qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbitates. Qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? quid vero illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius arden-

tiasque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? quid elatus ille levitate, inanique laetitia exsultans, et temere gestiens, nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? ergo, ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futiles laetitiae, exsultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Vt maris igitur tranquillitas intelligitur, nulla ne minima quidem aura fluctus commovente: sic animi quietus et placatus status cernitur, cum perturbatio nulla est, qua moveri queat. Quod si est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quae cuique accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum, nec angor attingat: idemque, si nihil concupiscat, nulla efferatur animi inani voluptate: quid est, cur is non beatus sit: et si haec virtute efficiuntur, quid est, cur virtus ipsa per se non efficiat beatos?

VII. A. Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia efferantur, beati sint: itaque id tibi concedo: alterum autem iam integrum non est. superioribus enim disputationibus effectum est, vacare omni animi perturbatione sapientem. M. Nimirum igitur confecta res est. videtur enim ad exitum venisse quaestio. A. Propemodum id quidem. M. Verumtamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae cum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato: illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi, quamcumque rem habent in manibus, in eam, quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset, respondere, se ante docuisse, nihil bonum esse, nisi quod honestum esset: hoc probato, consequens esse, beatam vitam virtute esse contentam:

et, quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta sit; nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto, et de summo bono separatim libri sunt; et cum ex eo efficiatur, satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. cave enim putes, ullam a philosophia vocem emissam clariorem, ullumve esse philosophiae promissum uberius, aut maius. Nam quid profitetur? o dii boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus: ut omnia praesidia haberet in se bene beateque vivendi: ut esset semper denique beatus. Sed videro, quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit ei, qui invenisset novam voluptatem. Qua ipsa non fuisset contentus: neque enim umquam finem inveniet libido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

VIII. A. Vellem id quidem: sed habeo paullulum, quod requiram. ego enim assentior, eorum quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quemadmodum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur, vitam beatam virtute confici: sic, si vita beata in virtute sit, nihil esse, nisi virtutem, bonum. Sed Brutus tuus, auctore Aristo et Antiocho, non sentit hoc: putat enim, etiam si sit bonum aliquod praeter virtutem. M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? A. Tu vero, ut videtur: nam praefinire non est meum. M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe, et cum Aristone nuper, cum Athenis

imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, cum in malis esset: in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis, aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus: virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse, neque tamen beatissimam: deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si qua pars abesset, ut vires, ut valitudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam: quae genere, non numero cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. Haec nunc enucleare non ita necesse est: quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et qui beatus est, non intelligo, quid requirat, ut sit beatior: (si est enim quod desit, ne beatus quidem est) et, quod ex maiore parte unamquamque rem appellari spectarique dicunt, est, ubi id isto modo valeat. cum vero tria genera malorum esse dicant: qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paullumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam? Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam cum statuisset, verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, cum humiliter demisseque sentiret.

IX. Quam bene, non quaeritur: constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet, consequentia reprehendere, cum prima concesseris. Hic autem, elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus, non magnopere reprehenditur, cum tria genera dicit bonorum: vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quamobrem is, qui torqueatur, qui crucietur,

beatus esse non possit. in eo etiam putatur dicere, in rotam, beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino: sed, quae dicit, idem valent. Possum igitur, cui concesserim, in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic succensere dicenti, non omnes bonos esse beatos, cum in omnes bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam.

Vitam regit fortuna, non sapientia.

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius. recte id quidem: sed nihil intelligo dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna: nonne consentaneum est, plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium, valere? An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum. Philosophi id quidem: sed si Socrates, aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat, quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter, iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius; nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, iuste, ad voluptatem referret. Quid melius, quam, fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, cum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, cum maxime contra fortunam glorietur? quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus, *Occupavi*, inquit, *te fortuna atque cepi: omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me adspirare non posses.* Praeclare, si Aristo Chius, aut si Stoicus Zeno diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu vero Metrodore, qui omne bonum in

visceribus medullisque condideris, et definieris, summum bonum firma corporis affectione, exploratatque spe contineri, fortunae aditus interclusisti? quo modo? isto enim bono iam exspoliari potes.

X. Atqui his capiuntur imperiti: et propter huiusmodi sententias, istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non, quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper beatos volumus esse, quid dicam bonos, perspicuum est. omnibus enim virtutibus instructos et ornatos, cum sapientes, tum viros bonos dicimus. Videamus, qui dicendi sint beati. equidem hos existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo. Neque ulla alia huic verbo, cum beatum dicimus, subiecta notio est, nisi, secretis malis omnibus, cumulata bonorum complexio. Hanc assequi virtus, si quidquam praeter ipsam boni est, non potest. aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valitudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique. in his tot et tantis atque etiam quae plura possunt accidere, potest esse sapiens. nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. at si ea mala sunt, quis potest praestare, sapientem semper beatum fore, cum vel in omnibus his uno tempore esse possit? Non igitur facile concedo, neque Bruto meo, neque communibus magistris, neque veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut cum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant, semper beatum esse sapientem. quod si titulus hic delectat insignis et pulcer, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum, illa, quorum splendore capiuntur, vires, valitudinem, pulcritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sint, pro nihilo ducere: tum pote

runt clarissima voce profiteri, se neque fortunae impetu, nec multitudinis opinione, nec dolore, neque paupertate terreri, omniaque sibi in sese esse posita, neque esse quidquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis. Namque et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem, quae vulgus, in malis et bonis numerare, concedi nullo modo potest: qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si diis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur. sed numquam id diceret, si ipse se audiret. quid est enim, quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum, vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat, *Quam hoc suave est* tum, cum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

XI. A. Adducis me, ut tibi assentiar. Sed tua quoque, vide, ne desideretur constantia. M. Quonam, modo? A. Quia legi tuum nuper quartum de Finibus. In eo mihi videbare, contra Catonem disserens, hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est causae, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? rem enim opinor spectari oportere, non verba. M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum, et testificaris, quid dixerim aliquando, aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant. Nos in diem vivimus? quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus. itaque soli sumus liberi. veruntamen, quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit, quodque eius auditori, Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset: sed, si ita esset, tum ut hoc totum, beate vivere, in una virtute poneret. Quare

demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens. quam sibi conveniat, ipse viderit. Gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus: etsi Zeno Citticus, advena quidem, et ignobilis verborum opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur.

XII. Huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur: apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum: velut in Gorgia Socrates, cum esset ex eo quaesitum, Archelaum Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret? Haud scio, inquit. numquam enim cum eo collocutus sum. Ain tu? an tu aliter id scire non potes? nullo modo. Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? an ego possim, cum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus? Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? Ita prorsus existimo, bonos, beatos: improbos, miseros. miser ergo Archelaus? certe, si iniustus. Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? Quid vero in epitaphio? quo modo idem? Nam cui viro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu, aut contrario pendere ex alterius eventis, et errare coguntur: huic optime vivendi ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic, et nascentibus, et cadentibus cum reliquis commodis, tum maxime liberis, parebit et obediet praecepto illi veteri:

Neque enim laetabitur umquam, nec maerebit nimis,
Quod semper in se ipso omnem spem reponet sui.

XIII. Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio. Vnde igitur rectius ordiri possumus, quam a communi parente natura? quae quidquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpi-

bus suis niteretur, in suo quodque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores, et vites, et ea, quae sunt humiliora, neque se tollere a terra altius possunt; alia semper virent, alia hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu, et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores, aut fruges fundat, aut baccas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla vi impediente, perfecta sint. Facilius vero etiam in bestiis, quod his sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspici potest. Namque alias bestias nantes, aquarum incolas esse voluit: alias volucres, caelo frui libero: serpentes quasdam: quasdam esse gradientes: earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas: immanes alias, quasdam autem cicures. nonnullas abditas, terraque tectas. atque earum quaeque suum tenens munus, cum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet, nec discedit ab eo: sic homini multo quiddam praestantius: etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem. Humanus autem animus, decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. Hic igitur, si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus; fit perfecta mens, id est, absoluta ratio: quod est idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest, et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium: certe omnes virtutis compotes, beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, item cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. Sed mihi videntur etiam beatissimi. quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut, qui diffidit, beatus esse qui potest?

XIV. At diffidat necesse est, qui bona dividit tripertito. Qui enim poterit aut corporis firmitate, aut

fortunae stabilitate confidere? atqui, nisi stabili et fixo, et permanente bono, beatus esse nemo potest. Quid ergo eiusmodi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur: qui glorianti cuidam mercatori, quod multas naves in omnem oram maritimam dimisisset, *non sane optabilis quidem ista,* inquit, *rudentibus apta fortuna.* An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata completur, si id possit amitti? nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. nam qui timebit, ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit. Volumus enim, eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, septum atque munitum; non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. Vt enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet: sic sine metu is habendus est, non qui parum metuit, sed qui omnino metu vacat. quae est enim alia fortitudo, nisi animi affectio cum in adeundo periculo, et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu? Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello, vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit, aut adesse possit multitudo malorum? qui autem poterit esse celsus, et erectus, et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii, Philippo minitante per litteras, se omnia, quae conarentur, prohibiturum, quaesiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur, quam civitas universa? quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et

a metu vindicet: temperantia tum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

XV. Atque cum perturbationes animi, miseram; sedationes autem, vitam efficiant beatam duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo, et metus, in malis opinatis, in bonorum autem errore, laetitia gestiens libidoque versetur: cum haec omnia cum consilio et ratione pugnent: his tu tam gravibus concitationibus, tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis, quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? atqui sapiens semper ita affectus est. semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum, laetabile est: quod autem laetabile, id praedicandum, et prae se ferendum: quod tale autem, id etiam gloriosum. si vero gloriosum, certe laudabile: quod autem laudabile, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt. solum igitur bonum, quod honestum. ex quo efficitur, honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda, nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. An dubitas, quin praestans valitudine, viribus, forma, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem, et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio, atque nullo: dubitabisne eum miserum dicere? qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrimus esse possit? videamus, ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est: ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendus est beatus. ea mixta ex dissimilibus si erunt; honestum ex his effici nihil poterit. quo detracto, quid poterit beatum intelligi? etenim quidquid est, quod bonum

sit, id expetendum est: quod autem expetendum, id certe approbandum: quod vero approbaris, id gratum acceptumque habendum. ergo etiam dignitas ei tribuenda est. quod si ita est: laudabile sit necesse est, bonum igitur omne laudabile. ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum.

XVI. Quod ni ita tenebimus: multa erunt, quae nobis bona dicenda sint: omitto divitias: quas, cum quivis, quamvis indignus, habere possit, in bonis non numero. quod enim est bonum, id non quivis habere potest: omitto nobilitatem, famamque popularem, stultorum improborumque consensu excitatam. Haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est: candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quae Eutyclea laudat Vlyssi pedes abluens, *lenitudo orationis. mollitudo corporis.* ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate, quam in vulgi opinione, stultorumque turba, quod dicatur aut gravius, aut grandius? At enim eadem Stoici praecipua, vel producta dicunt, quae bona isti. Dicunt illi quidem: sed his vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant: aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem volumus beatissimam: idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserebat. *Qualis cuiusque animi affectus esset, talem esse hominem: qualis autem ipse homo esset, talem eius esse orationem: orationi autem facta similia, factis vitam. Affectus autem animi in bono viro laudabilis. et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis. ex quibus, bonorum beatam vitam esse, concluditur.* Etenim, pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, ac delectationis, et otii consumendi causa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare? semper in animo eius esse placidissimam pacem? Vir igitur

temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? at semper sapiens talis: semper igitur beatus. Iam vero qui potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit, quaeque sentit? refert autem omnia ad beate vivendum. beata igitur vita laudabilis. nec quidquam sine virtute laudabile. beata igitur vita virtute conficitur. Atque hoc sic etiam concluditur.

XVII. Nec in misera vita quidquam est praedicabile, aut gloriandum: nec in ea, quae nec misera sit, nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile aliquid, aut gloriandum, ac prae se ferendum: ut Epaminondas,

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum:

ut Africanus,

A sole exoriente, supra Maeoti' paludes,
Nemo est qui factis me aequiperare queat.

Quod si est beata vita: glorianda et praedicanda, et prae se ferenda est. nihil est enim aliud, quod praedicandum, et prae se ferendum sit. Quibus positis, intelligis, quid sequatur: et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta: sit aliud necesse est melius vita beata. quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. ita erit beata vita melius aliquid; quo quid potest dici perversius? quid? cum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est, eandem vim in virtute esse ad beatam vitam? contrariorum enim contraria sunt consequentia. Quo loco quaero, quam vim habeat libra illa Critolai: qui cum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis, et externa; tantum propendere illam bonorum animi lancem putet, ut terram et maria deprimat. Quid ergo aut hunc prohibet, aut etiam Xenocratem illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tantopere virtutem, extenuantem cetera et abiicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? quod quidem

nisi fit, virtutum interitus consequetur. Nam in quem cadit aegritudo, in eundem metum cadere necesse est. est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio. In quem autem metus, in eundem formido, timiditas, pavor, ignavia. Ergo ut idem vincatur interdum, nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere,

Proinde ita parent se in vita, ut vinci nesciant.

Hic autem vincetur, ut dixi: nec modo vincetur, sed etiam serviet. At nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam. Quae nisi sunt, sublata virtus est. Atqui si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus. si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nulla re umquam terreamur, semperque simus invicti. Sequitur, ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstet. Ergo omnia profluenter, absolute, prospere. igitur beate. Satis autem ad fortiter vivendum virtus potest: satis ergo etiam ad beate. Etenim ut stultitia, etsi adepta est, quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est quod adest, neque eam umquam sui poenitet.

XIX. Similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse, et eum quidem cum repulsa, cum L. Cinnae quatuor? (si cum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a malo populo repulsam fert); sed tamen utrum malles, te, si potestas esset, semel, ut Laelium, consulem, an, ut Cinnam, quater? non dubito, tu quid responsurus sis. Itaque video, cui committam. Non quemvis hoc idem interrogarem. responderet enim alius fortasse, se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas dedisset. at Cinna, collegae sui, consulis Cn. Octavii, praecidi caput iu-

sit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum: quorum virtus fuerat domi, militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi videtur fuisse specimen humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur, quia hos interfecit? mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi peccare nemini licet. sed sermonis errore labimur. id enim licere dicimus, quod cui conceditur. Vtrum tandem beatior C. Marius, cum, cum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio, (nam hunc illi duco simillimum) an cum civili bello victor, iratus, necessariis Catuli deprecantibus, non semel respondit, sed saepe, Moriatur? in quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. nam cum accipere, quam facere praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paullum procedere obviam, quod fecit Catulus; quam, quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus, et contaminare extremum tempus aetatis.

XX. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, cum v et xx natus annos dominatum occupavisset. Qua pulcritudine urbem, quibus autem opibus praeditam, servitute oppressam tenuit civitatem? Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus, bene veritatem intuentibus, videri necesse est miserrimum. ea enim ipsa quae concupierat, ne tum quidem, cum omnia se posse censebat, consequebatur. Qui cum esset bonis parentibus atque honesto loco natus (etsi id quidem alius alio modo tradidit) abundaretque aequalium familiaritatibus, et consuetudine propinquorum, haberet etiam, more Graeciae, quosdam adolescentes amore

coniunctos: credebat se eorum nemini; sed his, quos ex familiis locupletum servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris, corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodammodo ipse se incluserat. Quin etiam ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae tondebant barbam, et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, cum iam essent adultae, ferrum removit, instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Cumque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur, et perscrutaretur ante. Et, cum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset, eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset: eum ipsum, cum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque cum in communibus suggestis consistere non auderet, concionari ex turri alta solebat. Atque is cum pila ludere vellet (studiose enim id factitabat) tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic cum quidam familiaris iocans dixisset: *Huic quidem certe vitam tuam committis*, arrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici: alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui; alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, ut nihil gravius tulerit in vita. quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Cum huic obsecutus sis, illi est repugnandum. Quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit, quam esset beatus.

XXI. Nam cum quidam ex eius assentatoribus Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum; negaretque unquam bea-

tiorem quemquam fuisse: *Visne igitur*, inquit, *Damocle, quoniam haec te vita delectat, ipse eandem degustare, et fortunam experiri meam?* cum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto, strato pulcerrime textili stragulo, magnificis operibus picto: abacosque complures ornavit argento, auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere, eosque nutum eius intuentis diligenter ministrare. Aderant unguenta, coronae: incendebantur odores: mensae conquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium, e lacunari seta equina aptum, demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulcros illos ministratores adspiciebat, nec plenum artis argentum: nec manum porrigebat in mensam: iam ipsae defluebant coronae: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius, nihil esse ei beatum, cui semper aliquis terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet. iis enim se adolescens improvida aetate irretierat erratis, eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset.

XXII. Quantopere vero amicitias desideraret, quantum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoreis duobus illis: quorum cum alterum vadem mortis accepisset; alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam: *Vtinam ego*, inquit, *tertius vobis amicus adscriberer!* Quam huic erat miserum, carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari! homini praesertim docto a puero, et artibus ingenuis erudito! Musicorum vero perstudiosum accepimus, poëtam etiam tragicum: quam bonum nihil ad rem. in hoc enim genere nescio quo pacto magis, quam in aliis, suum cuique pulcrum est. adhuc neminem cognovi poëtam

et mihi fuit cum Aquinio amicitia) qui sibi non optimus videretur. Sic se res habet: te tua, me delectant mea. Sed, ut ad Dionysium redeamus; omni cultu et victu humano carebat: vivebat cum fugitivis, cum facinorosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset, aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

XXIII. Non ego iam cum huius vita, qua tetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum, a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, septum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi sepulcrum. tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam: qui declarabant, in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. Ego autem, cum omnia collustrarem oculis (est enim ad portas Agragianas magna frequentia sepulcrorum) animadverti columellam non multum e dumis eminentem: in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi, me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcibus, multi purgarunt et aperuerunt locum. Quo cum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. apparebat epigramma, exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. Sed redeat, unde aberravit, oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est, cum humanitate, et cum doctrina habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit, quam illum tyrannum? Si vitae modum, actionemque quaerimus: alterius mens rationibus agitandis

exquirendisque alebatur, cum oblectatione solertiae: qui est unus suavissimus pastus animorum: alterius in caede, et iniuriis, cum et diurno, et nocturno metu. Age, confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram. quae regna, quas opes studiis eorum, et delectationibus antepones? Etenim quae pars optima est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optimum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus. bonum autem mentis, est virtus. ergo hac beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulcra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi, sed dicendum idem illud paullo uberius videtur: plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem, plenisque gaudiis cum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur, ut ea exsistat ex honestate.

XXIV. Sed, ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intelligentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optimis artibus, isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit, necesse est: tardis enim mentibus virtus non facile comitatur: deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi foetus exsistet: unus in cognitione rerum positus, et in explicatione naturae: alter in descriptione expetendarum fugiendarumve rerum: tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans: in quo inest omnis tum subtilitas disserendi, tum veritas iudicandi. Quo tandem igitur gaudio affici necesse est sapientis animum, cum his habitantem pernoctantemque curis? ut, cum totius mundi motus conversionesque perspexerit, sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus? septem alia suos quaeque tenere cursus, multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia,

quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant? Horum nimirum adspectus impulit illos veteres, et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum, et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta: quaeque cuiusque generis vel inanimi, vel animantis, vel muti, vel loquentis origo, quae vita, qui interitus, quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio: unde terra, et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur: in qua omnia, delata gravitate, medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo.

XXV. Haec tractanti animo, et noctes et dies cogitanti, exsistit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat, coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio completur. ipsa enim cogitatio de vi, et natura deorum, studium incendit illius aeternitatis imitandae, neque se in brevitate vitae collocatam putat, cum rerum causas alias ex aliis aptas, et necessitate nexas videt: quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum, ratio tamen mensque moderatur. Haec ille intuens atque suspiciens, vel potius omnes partes orasque circumspiciens, quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat? hinc illa cognitio virtutis exsistit: efflorescunt genera partesque virtutum: invenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in *bonis*, quid in malis ultimum, quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio diligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis, hoc vel maxime efficitur, quod *hac* disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. Sequitur tertia, quae per omnes partes sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua cum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxime ingenua delectatio, et digna sapientia.

Sed haec otii. Transeat idem iste sapiens ad rempublicam tuendam. quid eo possit esse praestantius, cum contineri prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? adiunge fructum amicitiarum: in quo doctis positum est cum consilium omnis vitae, consentiens, et paene conspirans, tum summa iucunditas e quotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat, quo sit beatior? cui rei refertae tot tantisque gaudiis, fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est, virtutibus, beatum est, omnesque sapientes iis gaudiis perfruuntur: omnes eos confiteri beatos esse, necesse est.

XXVI. A. Atiamne in cruciatu atque tormentis? M. An tu me in viola putabas, aut in rosa dicere: an Epicuro, qui tantummodo induit personam philosophi, et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit: (quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit) Nullum sapienti esse tempus, etsi uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare, Quam pro nihilo puto! cum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate, haec nostra honesta, turpia irrideat, dicatque, nos in vocibus occupatos, inanes sonos fundere: neque quidquam ad nos pertinere, nisi quod aut laeve, aut asperum in corpore sentiatur. Huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum, oblivisci licebit sui? et tum fortunam contemnere, cum sit omne et bonum eius, et malum in potestate fortunae, tum dicere, se beatum in summo cruciatu atque tormentis, cum constituerit, non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, praecepta fortitudinis, duritiam virilem, sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum voluptatum: ut, si quis aestuans, cum vim caloris non facile patiatur, recordari velit, se ali-

quando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. Sed cum is dicat, semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret: quidnam faciendum est his, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? me quidem auctore, etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire desinant aliquando, aperteque et clara voce audeant dicere, beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram.

XXVII. Sint enim tria genera bonorum, ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus, quam soleo, intelligo, recedamus: sint sane illa genera bonorum, dum corporis, et externa iaceant humi, et tantummodo, quia sumenda sint, appellentur bona: alia autem illa divina, longe lateque se pandant, caelumque contingant, ut, ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo, et non beatissimum etiam dixerim? dolorem vero sapiens extimescet? is enim huic maxime sententiae repugnat. Nam contra mortem nostram, atque nostrorum, contraque aegritudinem, et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati. dolor esse videtur acerrimus virtuti adversarius. is ardentes faces intentat: is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur. Huic igitur succumbet virtus? huic beata sapientis et constantis viri vita cedet? quam turpe? o dii boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt verberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi, incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morbus denique, ut exanimarentur prius, quam se victos faterentur. Quae barbaria India vastior, aut agrestior? in ea tamen gente primum ii, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt, et Caucasi nives, hiemalemque vim perferunt sine dolore: cumque ad

flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. Mulieres vero [in India], cum est [cuiusvis] earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt, quam plurimum ille dilexerit. plures enim singulis solent esse nuptae. Quae est victrix, ea laeta, prosequentibus suis, una cum viro in rogum imponitur: illa victa moesta discedit. Numquam naturam mos vinceret. est enim ea semper invicta. Sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus: opinionibus, maloque more delinitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes pravitatis erroribus, quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim, aut aspidem, aut felem, aut canem, aut crocodilum violent: quorum etiam si imprudentes quippiam fecerint, poenam nullam recusent. De hominibus loquor. quid bestiae? non frigus, non famem, non montivagos atque silvestres cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut vulnera excipiant? nullos impetus, nullos ictus reformident? omitto, quae perferant, quaeque patiantur ambitiosi, honoris causa: laudis studiosi, gloriae gratia: amore incensi, cupiditatis. plena vita exemplorum est.

XXVIII. Sed adhibeat oratio modum, et redeat illuc, unde defluxit. Dabit, dabit, inquam, se in tormenta vita beata: nec iustitiam, temperantiam, in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, cum tortoris os viderit, consistet: virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores, (ut ante dixi) limenque carceris. quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, comitatu pulcerrimo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest. nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt, nec illa sine virtutibus. Itaque eam tergiversari non sinent, secumque rapient ad quemcumque ipsae dolorem, cruciatumque ducentur. sapientis est enim proprium, nihil, quod poenitere possit, facere, nihil invitum: splendide, con-

stanter, graviter, honeste omnia: nihil ita exspectare, quasi certo futurum; nihil, cum acciderit, admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur: omnia ad suum arbitrium referre: suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest. Stoicorum quidem facilis conclusio est: qui cum finem bonorum esse senserint, congruere naturae, cumque ea convenienter vivere: cum id sit in sapiente situm, non officio solum, verum etiam potestate: sequatur necesse est, ut cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit. Ita fit semper vita beata sapientis. Habes, quae fortissime de beata vita dici putem, et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

XXIX. A. Melius equidem afferre nihil possum: sed a te (impetrarim libenter, nisi molestum sit, quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae, libasque ex omnibus, quodcumque te maxime specie veritatis movet: quod paullo ante Peripateticos, veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere auderent, sapientes esse semper beatissimos,) id velim audire, quemadmodum his putes consentaneum esse id dicere. multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt, et Stoicorum ratione conclusa. M. Vtamur igitur libertate: qua nobis solis in philosophia licet uti: quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese, nullius auctoritate adiuncta, iudicari. et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidii, quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus: sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos illud quidem cum pace agemus. si enim Stoici fines bonorum recte posuerunt; confecta res est: necesse est semper beatum esse sa-

pientem. Sed quaeramus, unamquamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis, et disciplinis convenire.

XXX. Sunt autem hae de finibus, ut opinor, retentae, defensaeque sententiae: primum simplices quattuor: Nihil bonum, nisi honestum, ut Stoici: Nihil bonum, nisi voluptas, ut Epicurus: Nihil bonum, nisi vacuitas doloris, ut Hieronymus: Nihil bonum, nisi naturae primis bonis aut omnibus, aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur simplicia: illa mixta. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici, nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus, et Callipho copulavit: indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, nonnullorumque aliorum evanuerunt. Hi quid possint obtinere, videamus, omissis Stoicis: quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata causa est: praeter Theophrastum, et si qui illum secuti, imbecillius horrent dolorem et reformidant: Reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam cum ad caelum extulerint, quod facere eloquentes homines copiose solent: reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare, eos esse beatos, qui illam adepti sint. Quamquam enim sint in quibusdam malis: tamen hoc nomen beati longe et late patet.

XXXI. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat; sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas: sic vita, non solum si undique referta bonis est, sed si multo

maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. Sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem, cumque ea descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam minis aut blandimentis corrupta deseret. eadem Calliphontis erit Diodorique sententia: quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius: enatant tamen: Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. nemo est enim, qui eorum bonorum animum putet esse iudicem, eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. Nam quae tibi Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa, et hercle omnium reliquorum. quis enim parum est contra mortem, aut dolorem paratus? ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus. Quid? is tibi mortemne videtur, an dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat, maximisque doloribus affectus, eos ipsos inventorum suorum memoria, et recordatione confutat: nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur. de morte enim ita sentit, ut, dissoluto animante, sensum exstinctum putet: quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item de dolore certa habet, quae sequatur? quorum magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. Quid tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius habent, quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus, et reliqui philosophi satis parati videntur? quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus? nemo de tenui victu plura dixit. etenim quae res pecuniae cupiditatem afferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumtibus copiae suppetant: cum procul

ab iis omnibus rebus absit, cur pecuniam magnopere desideret, vel potius curet omnino? An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere: nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistola fertur his verbis: *Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est, Scythicum tegmen: calciamentum, solorum callum: cubile, terra: pulpamentum, fames: lacte, caseo, carne vescor. Quare ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis, vel diis immortalibus dona.* Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. Socrates, in pompa cum magna vis auri, argentique ferretur, *Quam multa non desidero!* inquit. Xenocrates, cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima: abduxit legatos ad cenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: *Quid? vos hesterna*, inquit, *cenula non intellexistis, me pecunia non egere?* quos cum tristiores vidisset, xxx minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, *Nunc quidem paullulum*, inquit, *a sole.* offecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret. sibi nihil deesse: illi nihil satis umquam fore. se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset, suas enim consequi nullo modo posse.

XXXIII. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diviserit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim esse naturales et necessarias; partim naturales, et non necessarias: partim neutrum: necessarias satiari posse paene nihilo; divitias enim naturae, parabiles esse: secundum autem genus cupi-

ditatum, nec ad potiendum difficile esse censet, nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes, neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiiciendas putavit. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur, eaeque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera non contemnunt; non quaerunt tamen copiam. nam et obscoenas voluptates. de quibus multa ab illis habetur oratio, faciles, communes, in medio sitas esse dicunt: easque si natura requirat, non genere, aut loco, aut ordine, sed forma aetate, figura metiendas putant: ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valitudo, aut officium, aut fama postulet: omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit; prodesse numquam. Totumque hoc de voluptate sic ille praecepit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet: eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum. itaque hac usurum compensatione sapientem, ut voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit: et dolorem suscipiat, maiorem efficientem voluptatem; omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen. Quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiat voluptatem; animum et praesentem percipere pariter cum corpore, et prospicere venientem, nec praeteritam praeterfluere sinere. ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, cum exspectatio speratarum voluptatum perceptarum memoriae iungeretur. Atque iis similia ad victum etiam transferuntur, extenuanturque magnificentia et sumtus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit.

XXXIV. Etenim quis hoc non videt, desideriis ista condiri omnia? Darius in fuga, cum aquam turbidam, et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat: cui

cum peragranti Aegyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, cum usque ad vesperum contentius ambularet, quaesitumque esset ex eo, quare id faceret: respondisse, se quo melius cenaret, opsonare ambulando famem. Quid? victum Lacedaemoniorum in phiditiis nonne videmus? ubi cum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat; minime mirum, condimenta enim defuerunt. Quae tandem, inquit ille? Labor in venatu, sudor, cursus ab Eurota, fames, sitis. his enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur. Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intelligi potest, quae, ut quidquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. Civitates quaedam universae, more doctae, parsimonia delectantur, ut de Lacedemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur: quos negat ad panem adhibere quidquam, praeter nasturtium. Quamquam, si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terra, arboribusque gignuntur, cum copia facili, tum suavitate praestantia? adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu. adde integritatem valitudinis. Confer sudantes, ructantes, refertos epulis, tamquam opimos boves: tum intelliges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi; iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate.

XXXV. Timotheum, clarum hominem Atheniis, et principem civitatis, ferunt, cum cenavisset apud Platonem, eoque convivio admodum delectatus esset, vidissetque eum postridie, dixisse: Vestrae quidem cenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt. Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus, multo cibo, et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos; in

qua scriptum est his fere verbis: *Quo cum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum, Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit; bis in die saturum fieri, nec umquam pernoctare solum: ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus. Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest?* Quo modo igitur iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia? absit moderatio? ex quo Sardanapali, opulentissimi Assyriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto,

Haec habeo, quae edi, quaeque exsaturata libido
Hausit: at illa iacent multa, et praeclara relicta.

Quid aliud, inquit Aristoteles, *in bovis, non in regis sepulcro inscriberes?* Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivus quidem diutius habebat, quam fruebatur. Cur igitur divitiae desiderentur? aut ubi paupertas beatos esse non sinat? Signis, credo, tabulis, ludis. Si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur, quam illi, qui his abundant? est enim earum omnium rerum nostra in urbe summa in publico copia. Quae qui privati habent, nec tam multa, et raro vident, cum in sua rura venerunt. Quos tamen pungit aliquid, cum, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiat, si velim paupertatis causam defendere. aperta enim res est, et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

XXXVI. Num igitur ignobilitas, aut humilitas, aut etiam popularis offensio, sapientem beatum esse prohibebit? vide, ne plus commendatio in vulgus, et haec, quae expetitur, gloria molestiae habeat, quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri, Hic est ille Demosthenes. Quid hoc levius? At quantus orator? sed apud alios loqui videlicet didice-

rat, non multum ipse secum. Intelligendum est igitur, nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam, nec ignobilitatem extimescendam. Veni Athenas, inquit Democritus: neque me quisquam ibi agnovit. Constantem hominem et gravem! qui glorietur, a gloria se afuisse. An tibicines, iique qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio, cantus numerosque moderantur: vir sapiens, multo arte maiore praeditus, non, quid verissimum sit, sed quid velit vulgus, exquiret? an quidquam stultius, quam, quos singulos, sicut operarios barbarosque contemnas, eos esse aliquid putare universos? ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet, honoresque populi, etiam ultro delatos, repudiabit: nos autem eos nescimus, antequam poenitere coepit, contemnere. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro. *universos*, ait, *Ephesios esse morte multandos, quod, cum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco, et apud alios sit.* An hoc non ita fit omni in populo? nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? quid? Aristides (malo enim Graecorum, quam nostra proferre) nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt? quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae, et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

XXXVII. Contemto igitur honore, contemta etiam pecunia, quid relinquitur, quod extimescendum sit? exsilium, credo, quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est: quam sit ea contemnenda, paullo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est: plenae miserorum provinciae sunt; ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. At multantur bonis exsules.

Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? iam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum demum a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii: qui semel egressi, numquam domum revertêre. At enim sine, ignominia afficere sapientem. de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit. nam iure exsulantem consolari non oportet. Postremo ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditent, ibi beate queant vivere. Itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest,

Patria est, ubicumque est bene.

Socrates quidem cum rogaretur, cuiatem se esse diceret, Mundanum, inquit. totius enim mundi se incolam, et civem arbitrabatur. Quid T. Albutius? nonne animo aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si in republica quiescens, Epicuri legibus paruisset. Qui enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat, quam quod Athenis Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat, aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni, sapientesque pelluntur? Demaratus quidem, Tarquinii, regis nostri, pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho, et ibi suas fortunas constituit, ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti?

XXXVIII. Iam vero motus animi, sollicitudines, aegritudinesque oblivione leniuntur, traductis animis ad voluptatem. Non sine causa igitur Epicurus ausus est dicere, semper in pluribus bonis esse sapientem,

quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam. nam ista ipsa contemuit. Primum enim, horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? cum quidam etiam disputent, ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quae autem adspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate: ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur, in oculis tale nihil fit. animus accipit, quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur adspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est, cogitare. sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscaenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem cum mulierculae lamentarentur, *Quid agitis?* inquit, *an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?* Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus, et ex rebus gestis intelligimus, in illo suo casu nec privato, nec publico muneri defuisse. G. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus: cum, quorum res esset, sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis, Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat, nec amicis deliberantibus deerat, et Graecam scribebat historiam, et videbat in litteris.

XXXIX. Diodotus Stoicus, caecus, multos annos domi nostrae vixit. Is vero, quod credibile vix esset, cum in philosophia multo etiam magis assidue, quam antea, versaretur, et cum fidibus Pythagoreorum more uteretur, cumque ei libri noctes, et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat: tum quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tue-

batur, verbis praecipiens discentibus, unde, quo, quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, cum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Vt enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis quotidie: sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valitudinum. Democritus luminibus amissis, alba scilicet et atra discernere non poterat: at vero bona, mala; aequa, iniqua; honesta, turpia; utilia, inutilia; magna, parva poterat: et sine varietate colorum licebat vivere beate; sine notione rerum non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem adspectu oculorum arbitrabatur: et, cum alii saepe, quod ante pedes esset, non viderent, ipse infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam, Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poësim, videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formae, quae pugna, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum, non ita expictus est, ut, quae ipse non viderit, nos ut videremus, effecerit? quid ergo aut Homero ad delectationem animi, ac voluptatem, aut cuiquam docto defuisse umquam arbitramur? An, ni ita se res haberet, Anaxagoras, aut hic ipse Democritus, agros, et patrimonia sua reliquissent: huic discendi, quaerendique divinae delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam: at vero Polyphemum Homerus cum immanem, ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit, eiusque laudare fortunas, quod, qua vellet, ingredi posset, et, quae vellet, attingere. Recte hic quidem. nihilo enim erat ipse Cyclops, quam aries ille, prudentior.

XXXX. In surditate vero quidnam est mali? erat surdaster M. Crassus: sed aliud molestius, quod male

audiebat, etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. [Epicurei] nostri Graece fere nesciunt, nec Graeci Latine. ergo hi in illorum, et illi in horum sermone surdi: omnesque id nos in iis linguis, quas non intelligimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At vocem citharoedi non audiunt: ne stridorem quidem serrae tum, cum acuitur: aut grunnitum, cum iugulatur sus: nec, cum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. Et, si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, antequam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes. deinde multo maiorem percipi posse legendis his, quam audiendis, voluptatem. Tum, ut paullo ante caecos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum. etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret. Congerantur in unum omnia, ut idem oculis, et auribus captus sit: prematur etiam doloribus acerrimis corporis; qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut causa sit, cur ferantur: quid est tandem, dii boni! quod laboremus? portus enim praesto est, [quoniam mors ibidem est] aeternum nihil sentienti receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: *Magnum vero*, inquit, *effecisti, si cantharidis vim consecutus es.* Paulus Persae deprecanti, ne in triumpho duceretur: *In tua id quidem potestate est.* Multa primo die, cum de ipsa morte quaereremus: non pauca etiam postero, cum ageretur, de dolore, sunt dicta de morte: quae qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam, aut certe non timendam putet.

XXXXI. Mihi quidem in vita, servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur; *Aut bibat*, inquit, *aut abeat.* Et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi: aut, ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat: sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defu-

giendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit et Hieronymus. Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat: omneque, quod honestum nos, et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam, et inani vocis sono decoratum esse dicant: et tamen semper beatum censent esse sapientem: quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putes? quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his, corporis et externa obscurentur. Alii autem haec ne bona quidem ducunt; in animo reponunt omnia. Quorum controversiam solebat tamquam honorarius arbiter, iudicare Carneades. nam cum, quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur: neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valitudini, ceteris rebus generis eiusdem, quam Stoici: cum ea, re, non verbis ponderarentur; causam esse dissidendi negabat. Quare hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quemadmodum obtinere possint, ipsi viderint. Mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur. Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror: ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio? ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus: a quo non modo impulsi sumus ad philosophicas scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum ceteris profuturi simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissimis doloribus, variisque, et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

M. TVLLII CICERONIS
DE
NATVRA DEORVM,
AD
M. BRVTVM
LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM.

In his libris C. Velleius, Lucilius Balbus et C. Cotta inducuntur disputantes de natura Deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta; sub cuius persona, quamquam dissimulat, et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Quis enim credat v. c. Ciceronem praedictionibus, apparitionibus Deorum, ostentis aliquid tribuisse? In primo ergo libro Velleius et Cotta disputant. Initium disputandi facit Velleius, et quidem a reprehensione Platonicae ac Stoicae rationis; quarum illa mundum a Deo tamquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera πρόνοιαν, providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat. c. 8 – 10. Reliquorum deinde omnium philosophorum, inde a Thalete, de Deo sententias breviter commemoratis et reprehensis, c. 10 – 15. ad ipsam Epicuream de Diis rationem explicandam accedit, quam unam veram existimat. Solus Epicurus vidit, primum esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressit natura, et sine doctrina anticipationem quandam Deorum, quam appellat πρόληψιν Epicurus, sine qua nec intelligi quicquam, nec quaeri, nec disputari potest. id ex eo intelligitur; quod omnium hominum in eo est mira consensio, ut Deos esse statuant. Sed etiam hanc anticipationem habemus sive praenotionem Deorum, ut beatos, immortales, putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sunt, im-

becilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt Dii propter praestantem naturam, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur. c. 16. 17. Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirit animus formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in Deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam Deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; eaque non sensu, sed mente cernitur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem Deorum est beatissima, et omnibus bonis affluens. Nihil enim agunt, sua virtute et sapientia gaudent, et habent exploratum, fore se semper in maximis voluptatibus. c. 18 – 20. His expositis contra disputat Cotta: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse Deos, sed, quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu, petatur, cum leve per se, tum etiam falsum esse, c. 23. Sed, Deos esse, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint, effici, ut aeterni Dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudo Deorum tollatur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit. c. 24 – 26. Quibus autem rationibus humana forma Diis adseratur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines, praeter Aegyptios, et paucas forte alias gentes, eam Diis cogitatione affingant; id non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni, a pictoribus, poëtis, artificibus, confirmatae, deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Non enim dubium esse, quin et bovi nihil bove, cani nil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam, si nullam Diis negotiam, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus erit. c. 27 – 37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine Deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla Deorum est soliditas et eminentia, nihil interest, utrum de Deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque Dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus Deorum pulsantur animi; quamquam tota res nugatoria est: tamen species duntaxat obiiciuntur animis, non autem cur eae beatae sint, aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν h. e. aequilibritatem Epicuri, qua, quia, natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat perabsurda est, quod ea sumta, eodem modo colligi potest, quia homines in terra nascuntur, etiam in aqua nasci, et huiusmodi absurda plura. Beatus autem cum sine virtute nemo esse possit, nulla

autem sine actione virtus; nec otiosi illi dii esse possunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt, in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et cum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat. c. 37 – 41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt. c. 42. sqq.

I. Cum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcerrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum, tamque discrepantes sententiae; ut magno argumento esse debeat, causam, id est, principium philosophiae, esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium, tamque indignum sapientis gravitate, atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit, et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est, et quo omnes duce natura vehimur,) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur, atque moveantur, inprimisque magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore

necesse est homines, atque in maximarum rerum ignoratione versari.

II. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? haec enim omnia, pure, ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare, neque volunt: nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem, et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur, et magna confusio. Atque haud scio, an pietate adversus deos sublata, fides etiam, et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni, atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates, ac temporum varietates, caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. quorum opiniones cum tam variae sint, tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut ea-

rum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

III. Qua quidem in causa et benevolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset: partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari: nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumsimus: et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit: et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis, et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit.

IV. Sin autem quis requirit, quae causa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam cum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio, atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri.

Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna, et gravi commota iniuria. cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes, atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totae quaestiones scribendo explicantur. est enim admirabilis quaedam continuatio, seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae, colligataeque videantur.

V. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, cum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *ipse dixit*. ipse autem, erat Pythagoras. tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum, relictarumque rerum patrocinium suscepimus. non enim hominum interitu sententiae quoque

occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere, magnum est: quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor: secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius; sed quia nimis indociles quidam, tardique sunt, admonendi videntur saepius. non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur: sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi, et assentiendi nota. ex quo exsistit et illud, multa esse probabilia: quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quendam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

VI. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pro deûm, popularium omnium, omnium adolescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque imploro fidem.

non levissima de re, ut queritur ille,

Fieri in civitate facinora capitalia:
Ab amico amante argentum accipere meretri- non vult:

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caeremoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. Quod cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam familiarem meum, accurate sane, et diligenter de diis immortalibus disputatum sit. Nam, cum feriis Latinis ad eum, ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra, et cum C. Velleio senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis. oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse.

VII. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui

honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent: et Peripateticos; qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine, et quasi gradibus, non genere differrent. haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum. quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet; Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas.' Repetam vero. quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur: tamquam modo ex deorum concilio, et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit, non futiles commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum: nec anum fatidicam Stoicorum *πρόνοιαν*, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo, atque aedificari mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Vnde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua forman-

tur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? longum est omnia, quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem, atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non quemadmodum Platonicus deus, sempiternum.

IX. Ab utroque autem sciscitor; cur mundi aedificatores repente exstiterint: innumerabilia saecula dormierint. Non enim si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, quae dierum, noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum, nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tamquam aedilis, ornare? si, ut [deus] ipse melius habitaret; antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset.

An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur. deinde quid est assecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti, nec vitare venientia possunt, nec ferre praesentia.

X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam, intelligentes in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eundem beatum, rotundum esse velint. quod ea forma ullam neget esse pulcriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero tribuitur vita isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video, ubinam mens constans, et vita beata possit insistere. quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit: cur hoc idem non habeatur molestum in deo? terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones, inhabitabiles, atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive, pruinaque, longinquo solis abscessu. quae, si mundus est deus, quoniam partes mundi sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt. Atque haec quidem vestra. Lucili. qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quasivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem, eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu et motu, cur aquae adiunxit, si ipsa

mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes, occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? Post Anaximenes, aëra deum statuit, eumque gigni, esseque immensum, et infinitum, et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcerrima specie esse deceat: aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem, et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari, et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse: neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. quid autem interius mente? cingatur igitur corpore externo. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, quae sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli, et lunae, reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum, et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum: et cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus, aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri: de

infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens, neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides commenticium quiddam coronae similitudine efficit: Stephaneu appellat, continentem ardore lucis orbem, qui cingit caelum; quem appellat deum. in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest. multa eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, ceteraque generis eiusdem ad deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur. eademque de sideribus; quae reprehensa iam in alio loco, in hoc omittantur.

XII. Empedocles autem multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci, et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat, ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper sub statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? Iam de Platonis inconstantia longum est dicere; qui in Timaeo, partem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, ἀσώματον; id quale esse possit, intelligi non potest. careat enim sensu, necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo

dicit, et in legibus, et mundum deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere: eundemque et solem, et animum deum dicere: et modo unum, tum autem plures deos. quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone dicimus.

XIII. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim, et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone uno dissentiens. modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum deum dicit esse: modo quendam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat, atque tueatur: tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundum movere carens corpore; aut quomodo semper se movens, esse quietus et beatus potest? Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cuius libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur: unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus

deus: septimum, Solem adiungit: octavamque, Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros: et tamen modo mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit, sensuque deum privat, et eius formam, mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram, et caelum refert in deos. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est. modo enim menti divinum tribuit principatum; modo caelo: tum autem signis, sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat: sed careat omni sensu, et figura.

XIV. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem, divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem, prohibentemque contraria. quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem quandam, per omnem naturam rerum pertinentem, ut divinam esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum. neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis, per quandam significationem haec docet tributa nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat, dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cle-

anthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum, deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen: tum ultimum, et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tamquam in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles, et salutares, deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos, reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. ait enim, vim divinam in ratione esse positam et universae naturae animo atque mente; ipsumque mundum, deum dicit esse, et eius animi fusionem universam: tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem: tum fatalem vim, et necessitatem rerum futurarum: ignem praeterea, et eum, quem antea dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam, et terram, et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur;

atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. Idemque disputat, aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent: quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum: terramque eam esse, quae Ceres diceretur. similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo libro de natura deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit: ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, diiungit a fabula.

XVI. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos, et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque, ut eorum bella, pugnas, proelia, vulnera videremus: odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortali procreatos. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum, Aegyptiorumque in eodem genere dementiam: tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum, et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa

natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam appellat προ΄ληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri, de regula et iudicio, volumine accepimus.

XVII. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo, aut more, aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, Quod aeternum, beatumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri. itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia. Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. nam et praestans deorum natura, hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset, et beatissima. habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset. intelligitur enim, a beata, immortalique natura et iram, et gratiam segregari: quibus remotis, nullos a superis impendere

metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem, anquirit animus et formam, et vitam, et actionem mentis, atque agitationem in deo.

XVIII. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam, deorum. quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam, aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. Nam cum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcerrimam, quae composito membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species, humana potest esse pulcrior? vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud) cum artificium effingitis, fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcerrima sit omnium: quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. Haec quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderat animo, sed etiam sic tractat, ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus, similitudine, et transitione perceptis:

XIX. Cum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis existat, et ad deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam, infixamque nostram intelligentiam, capere quae sit et beata natura, et aeterna. Summa vero vis infinitatis, et magna, ac diligenti contemplatione dignissima est; in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem: et, si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus: nulla opera molitur: sua sapientia, et virtute gaudet: habet exploratum, fore se semper cum in maximis, tum in aeternis voluptatibus.

XX. Hunc deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. sive enim ipse mundus, deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso, versari circum axem caeli admirabili celeritate? nisi quietum autem, nihil beatum est. sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans, hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis, et operosis. Nos autem beatam vitam in animi securitate, et in omnium vacatione munerum ponimus. docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quemadmodum

natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poëtae, cum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum: cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis: in quam se iniiciens animus et intendens, ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum, infinita vis innumerabilium volitat atomorum: quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur hae rerum formae atque figurae: quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies, et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem, et cogitantem, et animadvertentem, et omnia ad se pertinere putantem, curiosum, et plenum negotii deum? Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam εἱμαρμένην dicitis: ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate, causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur: qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti, et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus, nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam, tamque praeclaram, inchoatam relinquere. quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi.

XXI. Tum Cotta, comiter, ut solebat, Atqui,

inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque cum saepe, tum, cum te audirem paulo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse dicam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de L. Crasso, familiare illo tuo, videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet. sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benivolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima a te dictum esse dilucide: neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim.

XXII. Roges me, quid, aut quale sit deus; auctore utar Simonide: de quo cum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit. cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. cum saepius duplicaret numerum dierum, admi-

ransque Hiero requireret, cur ita faceret: Quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror (non enim poëta solum suavis, verum etiam cetera quam doctus sapiensque traditur) quia multa venirent in mentem acuta, atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum sit, sed mediocri prudentia? Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii, necne sint. Difficile est negare. credo, si in concione quaeratur; sed in huiusmodi sermone, et in consessu, facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caeremonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter. quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, deos esse. itaque non pugno. rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto.

XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. quod cum leve per se, tum etiam falsum est. primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid? Diagoras, atheos qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sui sic posuisset, *De divis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere*, Atheniensium iussu

urbe, atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis, periurisque dicemus?

— *Tubulus si Lucius umquam,*
Si Lupus, aut Carbo, aut Neptuni filius, —

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus, aut tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo. Concedo esse deos, doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. hinc, quodcunque in solum venit, ut dicitur, effingis, atque efficis. quae primum nullae sunt. nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

XXIV. Haec ego nunc physicorum oracula fundo. vera, an falsa, nescio: Sed veri tamen similiora, quam vestra. ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam, et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. ante enim iudicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae, veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita bea'a

nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus: an in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur, ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis. non igitur aeterni. quia enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. Si natum, nulli dii ante, quam nati. et si ortus est deorum, interitus sit, necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Vbi igitur illud vestrum beatum et aeternum? quibus duobus verbis significatis deum: quod cum efficere vultis, in dumeta correpitis. ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. Hoc persaepe facitis, ut cum aliquid non verisimile dicatis, et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere: velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsum feratur, declinare paullulum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos: a quibus cum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam*, *aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras, aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, aut etiam aut non, negavit esse necessarium. Quo quid dici

potest obtusius? Vrgebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. nihil horum, nisi callide. graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. Idem facit in natura deorum. dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus, et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit. hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. non est corpus, sed quasi corpus. hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris. in deo quid sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intelligere non possum. ne tu quidem, Vellei: sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est; cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum, quod et non praedicanti, tamen facile quidem crederem: sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum? dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult. credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum. ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. Sed, cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludimagister fuit. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur: quem cum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid est in

physicis Epicuri non a Democrito? nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem; atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus, et quasi sanguinem, quid intelligis? Ego enim scire te ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Cum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus, et quasi sanguis, quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos: nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus: sed, (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis.

XXVII. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus, et candore mixtus rubor, sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum. cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta, atque formas. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcerrima debeat: nec esse humana ullam pulcriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Primum igitur, quidque, consideremus, quale sit. arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem omnium. Quis tam

caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent: aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes, deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid, et molientes deos, in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulcrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam, aut leonem, aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulcrius, quam hominem putaret, eam esse causam, cur deos hominum similes putaremus?

XXVIII. Quid censes, si ratio esset in beluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulcriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis, aut de orationibus nostris, sed de specie, figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis, et iungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens beluis, adiunctis humano corpori; nolis esse? Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris. sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam

vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectabat Alcaeum. at est corporis macula, naevus. illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae, et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,
Cum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulcrior esse deo.

Huic, deo pulcrior. at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur.

XXIX. Redeo ad deos, ecquos si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? nam si plures: aliam esse alia pulcriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcerrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum, et deum differt; nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? nobis fortasse si occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos, ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt: neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, atque vestitu. at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. Etenim fana multa exspoliata, et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris. at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum

bovem, nonne deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis.

XXX. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae ab animis consuetudine imbutis, petere testimonium veritatis? isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante, atque vestito, leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age et his vocabulis deos esse faciamus, quibus a nobis nominantur. At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris: deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? istud quidem ita vobis dicere necesse est. quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum tibi displicere? At tu mei similem putas esse, aut tui deum? profecto non putas. Quid ergo? solem dicam, aut lunam, aut caelum deum? ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? et sapientem? Qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec tali aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, deos esse? Non audes. sapienter id quidem. etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. novi ego Epicureos omnia sigilla nu-

merantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec ut opinor, prima sententia est: Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.

XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto. de homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum dicat aliquid iste beatum et immortale, an, si quod sit, id esse immortale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum, et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. ille vero deos esse putat: nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico, et deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur. his ille clamat, omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare, esse deos: quid est, quod te impediat, aut solem, aut lunam, aut mundum, aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquit, animam rationis, consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam, aut lunae, aut quinque errantium siderum simile vidisti? sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigi

mus, aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? cur igitur credis esse? tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis, aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos, vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones, et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum (quem funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti: Beatos esse deos sumsisti. Concedimus.

XXXII. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? [quid autem est istuc gradatim?] sumsisses tuo iure. Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic video. Sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos. dii enim semper fuerunt, et nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri. at homines nati. ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant [forma] dii immortales. Non ergo illorum, humana forma, sed nostra, divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna. nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis. Sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? semina deorum decidisse de caelo in ter

ras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis: sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? utinam tam facile vera invenire possim, quam falsa convincere.

XXXIII. Etenim enumerasti memoriter, et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de natura deorum philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus, et pedibus constare deum posse decreverunt? ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur. dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis causa natura corpori affixit, ea frustra habebit deus: nec externa magis, quam interiora. Cor, pulmones, iecur, cetera; quae detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulcritudinem vultis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermachus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. et soletis queri: Zeno quidem etiam litigabat. quid dicam Albutium? nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram? cum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit: Phaedoni Socratico turpissime maledixerit: Metrodori, so-

dalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit: in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus: Nausiphanem, magistrum suum, a quo nihil didicerat, tam male acceperit.

XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum [fuisse] dicebat: Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. tu ipse paullo ante, cum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus, eandem esse hominum, et deorum figuram. Omnis cultus, et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo, et oratio. Nam quod et mares deos, et faeminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas, sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio docuit

Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci: atque ut animi, item corporis? cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura.

XXXV. An quidquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam) quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari, Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus. Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo? Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis?

at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior. at figura quae vastior? De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis figura dissimilis? etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. tu enim sumebas, nisi in hominis figura rationem inesse non posse. sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet, et corpore caduco, et infirmo: postremo nisi in homine, atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma conturbet? his enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse, et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore quidquid supervacaneum sit, aut usum non habeat.

obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere? quid ita? quia nec speciem, nec usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

XXXVI. At eos vituperabas, qui ex operibus magnificis, atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent, aliquam excellentem esse, praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui, etiam si aberrant coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo, esse deos, suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quandam dei; et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? Quanto melius haec vulgus imperitorum? qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen: et, si actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii, nullam beluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt. Velut ibes, maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo, proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, cum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt, atque consumunt. ex quo fit, ut illae, nec morsu vivae noceant, nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium

dicere: sed nolo esse longus. ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas: vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat.

XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam cum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec oratio non modo deos spoliat motu, et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid, ne deus quidem, esse beatus potest. Verum sit sane, ut vultis, deus, effigies hominis, et imago. quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet, et fruatur, qui beatus futurus est. nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aetheri; ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igne nasci putentur, adpareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae causa eum loco moveat; si modo movetur aliquando: postremo, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum; deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis, ac rationis utatur. postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. quidquid enim horum attigeris, ulcus est. ita male instituta ratio exitum reperire non potest. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu: nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat

umquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra, beatam illam naturam, et sempiternam putet.

XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur! quale tandem est? nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos, et introitum imaginum dicitis. Vt igitur, Ti. Gracchum cum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem et Gracchi, et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium cum pervenerim, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi. species duntaxat obiicitur quaedam. num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? a Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat, et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ex forma, qua illi fuerunt? quomodo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est,

praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae?

XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. tanta est impunitas garriendi. At quam licenter? Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista facient, ut sint omnia sempiterna? confugis ad aequilibritatem: sic enim ἰσονομίαν, si placet, appellemus: et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: et quia sunt, quae interimant, sint, quae conservent. Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis.

XXXX. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo. virtus autem actuosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur. ita, ne beatus quidem. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? voluptatum. credo: nempe ad corpus pertinentium. nullam enim novistis, nisi profectam a corpore, et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum: quos pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscaenis voluptatibus: quas quidem non erubescens, persequitur omnes no-

minatim. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum, aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poëtae quidem, nectar, ambrosiam, epulas comparant, et aut Iuventatem, aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? neque enim, unde habeat ista deus tuus, video: nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum naturá ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos, molles, et delicatas voluptates. summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem. At dolore vacant.

XXXXI. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se. habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo, et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, Mihi pulchre est: et, Ego beatus sum, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluant. Ita nec beatus est vester deus, nec aeternus. At etiam de sanctitate, de pietate

adversus deos, libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? ut Coruncanium, aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas: non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem: nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus, deorum immortalium templa, et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum eximia quaedam, praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim pietas, iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? sanctitas autem, est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sunt, non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono.

XXXXII. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram, aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum liquerit, nec esse deos, nec non esse. Horum enim sententiae omnium, non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. Quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus? qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit.

quam tandem religionem reliquit? Quid? qui aut fortes, aut claros, aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus, et secutus est, praeter ceteros, Ennius. Ab Euhemero autem et mortes, et sepulturae demonstrantur deorum. Vtrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

Vbi initiantur gentes orarum ultimae:

Praetereo Samothraciam, eaque,

— Quae Lemni
Nocturno aditu occulta coluntur
Silvestribus saepibus densa,

Quibus explicatis, ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

XXXXIII. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse universitati rerum: tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit: tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere: tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti, quam Democrito digniora. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu, aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit, cum enim optimam et praestantissimam naturam dein dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate

et beneficentia? qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum, nec hominem carum: neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur.

XXXXIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. nihil est enim virtute amabilius. quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos autem quid mali datis, cum in imbecillitate, gratificationem et benivolentiam ponitis? Vt enim omittam vim, et naturam deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos, et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? carum ipsum, verbum est amoris; ex quo amicitiae nomen est ductum: quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus; non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata, et arva, et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur. Hominum caritas, et amicitia, gratuita est. Quanto igitur magis deorum? qui nulla re egentes, et inter se diligunt, et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri, de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos, Epicuro videri: quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, mem-

bris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit deos. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat. quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TVLLII CICERONIS
DE
NATVRA DEORVM,
AD
M. BRVTVM
LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM.

Hic liber continet Balbi disputationem de natura Deorum, ex mente Stoicorum; qui totam istam quaestionem in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse Deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars, quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens est de Diis

opinio, natura evidens sit necesse est: deinde, Dii ipsi praesentia sua et apparitione eam rem confirmarunt: praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, Deos esse clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo, rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi potest, esse aliquam divinam mentem. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumsimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igne; rationem etiam aliunde habeamus necesse est: et cum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, cum ratione nil melius, ea quoque mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2 – 8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae Prima huiusmodi est. omnia quae aluntur et crescunt, ea temperatione caloris oriuntur et augentur, omnesque partes mundi calore fultae sustinentur; itaque et mundus simili parique natura servatur. Est igitur natura, quae omnem mundum continet eumque tuetur; quae quoniam mundi principatum; (ἡγεμονικὸν), ut in homine mens, obtinet, et est adeo omnium optima, sensus quoque et ratio huic naturae insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, et multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum Deum esse concluditur. Est praeterea animans mundus; quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit. c. 9 – 12. Altera ratio sic procedit: In omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. Igitur in omni natura s. universo, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nil, ut in ceteris naturis, obsistere potest. ergo cum in his, quae gignuntur ex terra, nil sit praeter nutritionem; bestiae praeterea sensum et motum habent et appetitum: homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. Ex quo efficitur, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae Deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12 – 14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda. Gignuntur enim ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque sunt calida et pellucida. Absurdum autem esset, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascuntur, sensu aut ratione carerent, quae ibi multo acriora sint necesse est, et vel ordine eorum et constantia, motuque voluntario declarantur. c. 15. s. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarat mirabilis ordo eorum et constantia, quae neque naturam significat quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. In quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram Diis attribuit, negatque rotundum et volubilem Deum cogitari posse. c. 16. seq. Sed multae aliae naturae Deorum ex magnis eorum beneficiis constitutae sunt. Nam primo quod est a Deo natum, id nomine ipsius Dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis maior aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in coelum fama

ac voluntate sublati sunt; ac denique ex physica ratione multi fluxerunt poëtici Dii. c. 23. seq. Constitutis duobus his, Deos esse, et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia Deorum. Ea tribus argumentis asseritur, de Stoicorum more. Primum ab eo ipso, quod Dii sunt, ducitur; c. 30 – 31. s. alterum inde, quod omnes res subiectae sunt naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geruntur; c. 32 tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur, qui locus copiose admirabiliterque explicatur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse, demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a Deo provisum: quod quidem quattuor argumentis fit; quorum primum ductum est a corporis humani structura; alterum a perfectionibus animi; tertium ab utilitate, quam res cum coelestes tum terrestres hominibus adferunt; quartum denique ab exemplis hominum illustrium, quibus Dii consuluerunt.

I. Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico, et eodem rhetore, congredi conatus sum. Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. neque enim flumine conturbor inanium verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti. corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias. nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus, Eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. est enim et philosophi, et pontificis, et Cottae, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quod initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid, quod liqueret: tamen te vicissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram tibi morem, et agam quam brevissime potero. etenim convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestio-

nem in partes quattuor. Primum docent, esse deos: deinde, quales sint: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, cum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam, esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius?

Adspice hoc sublime candens, quem invocent omnes Iovem;

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

— *patrem divûmque, hominumque,*

et praesentem ac praepotentem deum. Quod qui dubitet, haud sane intelligo; cur non idem, sol sit, an nullus sit, dubitare possit. Quid enim est hoc illo evidentius? quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse, aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? opinionum enim commenta delet dies: naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in ceteris, deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. Idque evenit non temere, nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant: ut et

apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt: et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatienus, avus huius adolescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, Regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est: post, a Paullo litteris allatis, cum idem dies constitisset; et agro a senatu, et vacatione donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum, quemvis non aut hebetem, aut impium, deos praesentes esse confiteri coëgerunt.

III. Praedictiones vero, et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae sint, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum: quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiarent: ne domesticis quidem exemplis docti, numen deorum comprobabimus? nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est: Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse

apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares, aut etiam inferiores reperiemur: religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed neglligentia nobilitatis, augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla perennia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. At vero aqud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse.

IV. Atqui et nostrorum augurum, et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus, res ipsa probavit: quos cum Ti. Gracchus, consul iterum, recrearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. senatus, quos ad soleret, referendum censuit. haruspices introducti, responderunt, non fuisse iustum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi, et augur, et auspicato? an vos Tusci, ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis, et interpretes esse comitiorum potestis? itaque tum illos

exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, cum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, in hortis Scipionis, quod, cum pomoerium postea intrasset, habendi senatus causa, in redeundo, cum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? vir sapientissimus, atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem. consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas. Quid? haruspicum ars nonne divina? haec innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis, rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. omnibus enim innatum est, et in animo quasi insculptum, esse deos.

V. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, faecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia: tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus, et saepe fremitibus, lapideisque im-

bribus, et guttis imbrium quasi cruentis: tum lapidibus, aut repentinis terrarum hiatibus: tum, praeter naturam, hominum pecudumque portentis: tum facibus visis caelestibus: tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant: quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae: tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus evenerat: quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est. quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt. Quartam causam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli: solis, lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulcritudinem, ordinem: quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Vt si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut in forum venerit: cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui praesit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus, tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari.

VI. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. *Si enim*, inquit, *est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit: est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo*

melius esse, quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus. An vero, si domum magnam pulcramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulcritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus, atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint. Et tamen ex ipsa hominum sollertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. *Vnde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus.

VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico, et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? an cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulcrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata

cognatio, quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus, discessusque solstitiis brumisque cognosci; aut aestus maritimi, fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. Atque haec cum uberius disputantur, et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. cum autem, ut Zeno solebat, brevius, angustiusque concluduntur: tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis, aut vix, aut nullo modo; conclusa autem aqua, facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris vitia diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile seipsa tutatur. haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat.

VIII. *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. ratione igitur mundus utitur.* Similiter effici potest, sapientem esse mundum: similiter, beatum: similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem, et urget angustius: *Nihil*, inquit, *quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes, compotesque rationis. animans est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur: num dubitares, quin inesset in oliva tibicinis quae-*

dem scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans, sapiensque iudicetur, cum ex se procreet animantes atque sapientes?

IX. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram: negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse: tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur, et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent, neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo. quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili: qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore. negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur: cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu: animadversumque saepe est, cum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal, sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur. quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus: et recenti fossione,

— *terram fumare calentem*;

atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis

caloris terrae cavernis contineatur: eaque hieme sit densior: ob eamque causam, calorem insitum in terris contineat arctius.

X. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri, et augescere. Atque aquae etiam admistum esse calorem, primum ipse liquor, tum aquae declarat effusio: quae neque conglaciaret frigoribus, neque nive, pruinaque concresceret, nisi eadem se, admisto calore liquefacta, et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus, reliquisque frigoribus adiectis durescit humor: et idem vicissim mollitur tepefactus, et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. nec enim ille externus et adventicius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu, atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero et multo quidem calore admistus est. ipse enim oritur ex respiratione aquarum. earum enim quasi vapor quidem aër habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, cum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis, et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et augescere.

XI. Natura est igitur, quae contineat mundum om

trem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit, neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem, et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant: quo nihil in quoque genere nec potest, nec debet esse praestantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est: naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor, purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum igitur est dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro, et puro, et libero, eodemque acerrimo, et mobilissimo ardore teneatur: praesertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur?

XII. Audiamus enim Platonem, quasi quendam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod

pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur: animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Vt enim nulla pars corporis nostri est, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem, oporteret. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur.

XIII. Quartus autem gradus, et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est, mundo: in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Vt enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus, naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura, et fabrica, ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis,

necesse est absolvi aliquid, ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quominus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum, et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici: aut, cum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? qui enim potest aliter esse optima? neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. homo enim sapiens fieri potest: mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et deus habendus est. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus.

XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei causa, involucrum; vaginam autem, gladii: sic, praeter mundum, cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causa; arandi, bovem; venandi, et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam, quod non

inest in eo, perfectus undique est. Quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? nihil autem est mente et ratione melius. ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens, omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equulo, in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem nihil mundo perfectius: nihil virtute melius. igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. quanto igitur in mundo facilius? est ergo in eo virtus. sapiens est igitur; et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admista natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus, et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, cum sol igneus sit, Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum; aut ei, qui corporibus animantium continetur. Atque hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumtor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat, ut

omnia floreant, et in suo quaeque genere pubescant. Quare cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium: solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether, vel caelum nominatur. Cum igitur aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est, et semper agitatur, et viget: necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu accerrimo, et mobilitate celerrima esse. Quare cum in aethere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse, et intelligentiam. ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda.

XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia, et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. Quinetiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis, terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis, alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum, atque constantia. nihil est enim, quod ratione, et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis: neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate: moveri autem solem, et lunam, et sidera omnia; quae autem natura moveren-

tur, haec aut pondere deorsum, aut levitate in sublime ferri: quorum neutrum astris contingere, propterea quod eorum motus in orbem circumferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. quae enim potest maior esse? restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem.

XVII. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. in quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. ea difficultas induxit, et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse, et deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum, minimeque respiciens patriam: et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum, et rationem, et mentem, id sit melius, quam id, quod his caret. Ita efficitur, animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem. qua ratione, deum esse

mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais, et cylindrum, et pyramidem pulcriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulcriora, duntaxat adspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulcrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae formae praestantes sint, ex solidis, globus, (sic enim σφαῖραν interpretari placet); ex planis autem circulus, aut orbis, qui κύκλος Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo: quo nihil fieri potest aptius. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequalitatem motus, constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis. nam posse fieri, ut sit alia figura; innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. Quae, si bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, caeli palatum, (ut ait Ennius) non suspexit.

XIX. Nam, cum duo sint genera siderum: quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat: alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur:

primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut cum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. ipsa enim umbra terrae soli officiens, noctem efficit: nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum: eiusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris, et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septemtriones, tum ad meridiem, aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo: multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque; et pubescant, maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra.

XX. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes, et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis, et lunae, et quinque errantium ad

eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam, et definitam, necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur, φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit, in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae φαέθων dicitur: eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proxime inferiorem orbem tenet πυρόεις, quae stella Martis appellatur: eaque IV et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. infra hanc autem stella Mercurii est. ea στίλβων appellatur a Graecis: quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium, terraeque proxima, stella Veneris, φωσφόρος Graece, Lucifer Latine dicitur, cum antegreditur solem: cum subsequitur autem, Hesperos. Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

XXI. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana, conveniens, constansque

conversio: nec habent aethereos cursus, neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. nam tenuis ac perlucens, et aequabili calore suffusus aether, non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam, et liberam. Earum autem perennes cursus, atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantia; declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in caelo nec fortuna, nec temeritas, nec erratio, nec varietas inest: contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. quaeque his vacant, ementita et falsa, plenaque erroris, eunt circum terras, infra lunam; quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem, incredibilemque constantiam, ex qua conservatio, et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis, huius disputationis principium duxero.

XXII. Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. censet enim artis maxime proprium esse, creare, et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sectam, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur: sic

natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque, et appetitiones, quas ὁρμὰς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur, et sensibus. Talis igitur mens mundi cum sit, ob eamque causam vel prudentia, vel providentia appellari recte possit, (Graece enim πρόνοια dicitur) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulcritudo sit, atque omnis ornatus.

XXIII. Dictum est de universo mundo: dictum est etiam de sideribus: ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operosa ac molesto. Non enim venis, et nervis, et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus, aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcerrima forma praediti purissimaque in regione caeli collocati, ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur. Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa, et a Graeciae sapientissimis, et a maioribus nostris constitutae, nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut cum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

Sine Cerere et Libero friget Venus.

Tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fi

des, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis, et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium: quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. Vtilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt a me, quae vis sit, in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor, et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste, sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati, nominati sunt Liber, et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant: quorum cum remanerent animi, atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti; cum et optimi essent, et aeterni. Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum: qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe, et Chrysippo, pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit,

exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas. caelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum.

XXV. Saturnum autem, eum esse voluerunt, qui cursum, et conversionem spatiorum, ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet. Κρόνος enim dicitur; qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur. Vinctus est autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret. Sed ipse Iupiter, id est, *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a iuvando Iovem, a poëtis pater divûmque hominumque dicitur: a maioribus autem nostris optimus maximus; et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Planiusque alio loco idem,

Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est.

hunc etiam augures nostri, cum dicunt, *Iove fulgente, tonante*: dicunt enim, *caelo fulgente, tonante*. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter,

Vides sublime fusum, immoderatum aethera,
Qui tenero terram circumiectu amplectitur:
Hunc summum habeto divum: hunc perhibeto Iovem.

XXVI. Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror, et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris, et cum eo summa coniunctio. Effaeminarunt autem eum, Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum: nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis, atque natura, Diti patri dedicata est: qui *Dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras, et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est: ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur: quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam *Geres*: casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis. nam ab illis quoque *Δημήτηρ*, quasi *Γημήτηρ*, nominata est. Iam qui *magna verteret*, Mavors: Minerva autem, quae vel *minueret*, vel *minaretur*.

XXVII. Cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima, et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum; ex quo transitiones perviae, Iani: foresque in liminibus profanarum aedium, ianuae nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. vis autem eius ad aras et focos pertinet. itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio, et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi Dii Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim omne quo vescuntur homines, penus) sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poëtis vocantur. Iam Apollinis nomen, est Graecum; quem solem esse volunt: Dianam

autem, et Lunam, eandem esse putant: cum sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus *solus* appareat: Luna a *lucendo* nominata sit. eadem est enim Lucina. itaque, ut apud Graecos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana omnivaga dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam, aut, ut plerumque novem lunae cursibus: qui quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus: qui cum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit, minime id esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate.

XXVIII. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones paene aniles. et formae enim nobis deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti sunt; genera praeterea, coniugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae. nam et perturbatis animis inducuntur: accipimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, dii bellis proeliisque caruerunt: nec solum, ut apud Homerum, cum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur, et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque

rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi, qui, qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum, est optimus, idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente, et voce veneremur. non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen postea latius patuit. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tamquam relegérent, sunt dicti religiosi, ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, tamquam a diligendo diligentes ex intelligendo intelligentes. his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos, et quales essent, ostendisse.

XXIX. Proximum est, ut doceam, deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus, et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis: ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso, hesterno die, dictum est, anum fatidicam πρόνοιαν a Stoicis induci, [id est, providentiam]. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet, et regat: sed id praecise dicitur. Vt, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, Ariopagi: sic, cum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitror, deorum. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis

nolitote consumere: et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet: non datum est: non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum: sed cum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

XXX. Dico igitur providentia deorum mundum, et omnes mundi partes et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt; quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque [omnia] pulcerrime geri. quo constituto, sequitur ab animantibus principiis eas esse generatas. Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium, atque terrestrium. Primum igitur aut negandum est deos esse, quod et Democritus simulacra, et Epicurus imagines inducens, quodam pacto negat: aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum. nihil est autem praeclarius mundi administratione. deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, et maiore vi praeditum, quam deus, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcerrima opera efficiens, quae videmus. Non est igitur natura deorum praepotens, neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati, vel naturae, qua caelum, maria, terraeque regantur. Nihil autem est praestantius deo. ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli igitur est naturae obediens, aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. etenim si concedimus, intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum

quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae, et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? at et ignoratio rerum aliena naturae deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas, minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari.

XXXI. Atqui necesse est, cum sint dii, si modo sint, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione, et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam, atque urbem aliquam regentes. Sequitur, ut eadem sit in his, quae in genere humano, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque, et mentem a diis ad homines pervenisse: ob eamque caussam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae, et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, cum eorum augusta, et sancta simulacra veneremur? quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia: unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? cumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis, et optimis rebus. Nihil autem est nec maius, nec melius mundo. necesse est ergo, eum deorum consilio, et providentia administrari. Postremo cum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim, et illustrem faciem videremus, solem dico, et lunam, et vagas stellas, et inerrantes, et caelum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu, et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque providentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. Sequitur, ut doceam, omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcerrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam censent esse vim quandam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis, atque ordinis; tamquam via progredientem, declarantemque, quid cuiusque rei caussa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem, comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali, augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam, et sentire, et appetere possint, et ex sese similia sui gignere. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam, esse corpora, et inane, quaeque his accidant. Sed nos cum dicimus, Natura constare, administrarique mundum; non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura: sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quaedam similitudo.

XXXIII. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt, et vigent: profecto ipsa terra eadem vi continetur, et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus, omnia pariat, et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis, externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus aër alitur, et aether, et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est. stirpes enim terrae inhaerent. animantes autem adspiratione aëris sustinentur: ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat. nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam mo

vetur nobiscum. quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare, et cedere. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et cum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra, aqua; ex aqua, oritur aër: ex aëre, aether: deinde retrorsum vicissim ex aethere, aër; ex aëre, aqua; ex aqua, terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro, citroque commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus: aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum, et immensum paene tempus. Quorum utrumvis sit, sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut rursus (ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis, aut arboris, quae porro animantis figura, conformatioque membrorum, tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur: aut mundum regi confitendum est. Etenim qui reliquas naturas omnes, earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes, et pubertatem natura dicat exsistere: ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura: non intelligat, ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator, et altor est mundus: omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur, et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit

ex iis enim naturis, quae erant, quod effici potuit, optimum, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit; et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulcriores: videamus, utrum ea fortuita sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante, divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa quae arte perfecta sunt: nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum adspexeris, scire adhibitam esse artem: cumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur: aut cum solarium vel descriptum, aut ex aqua, contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii, et rationis esse expertem putare? Quod si in Scythiam, aut in Britanniam, sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole, et in luna, et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbarie dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione?

XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus, aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina: et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim cum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, sollertius. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— tanta moles labitur
Fremebunda ex alto, ingenti sonitu, et spiritu:
Prae se undas volvit: vortices vi suscitat,
Ruit prolapsa: pelagus respergit: profluit.
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum, aut procellis, vel globosos turbines
Exsistere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestres Pontus strages conciet:
Aut forte Triton fuscina evertens specus,
Subter radices penitus undanti in freto
Molem ex profundo saxeam ad caelum eruit.

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam: idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

Sicut inciti, atque alacres rostris perfremunt
Delphini. —

itera alia multa.

— Silvani melo
Consimilem ad aures cantum, et auditum refert.

Ergo ut hic primo adspectu inanimum quiddam, sensuque vacuum, se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos, et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata, immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem, et moderatorem, et tamquam architectum tanti operis, tantique muneris.

XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum, atque terrestrium. Principio enim terra sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animabili spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur

immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aër: etsi interpretatur Pacuvius;

Hoc, quod memoro, nostri caelum, Graii perhibent, aethera.

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiugena de isto aperit ipsa oratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt: quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior, atque amplior, quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes, tamque multi, non modo nihil nocent terris, rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida, atque individua, vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum, et pulcerrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterárum vel aureae, vel quales libet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae

sunt minus operosa, et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. Praeclare ergo Aristoteles, *si essent*, inquit, *qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis, atque picturis, instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram: accepissent autem fama, et auditione, esse quoddam numen, et vim deorum: deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: cum repente terram, et maria, caelumque vidissent; nubium magnitudinem, ventorumque vim cognovissent, adspexissentque solem, eiusque tum magnitudinem, pulcritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret, toto caelo luce diffusa: cum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum, et ornatum, lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus, et occasus, atque in omni aeternitate ratos, immutabilesque cursus: haec cum viderent, profecto et esse deos, et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur.*

XXXVIII. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: cum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem adspiceremus: quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi: neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident: proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquiren-

das causas excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui cum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An cum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta; non dubitamus, quin illa opera sint rationis: cum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri, vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti quadam, divinaque ratione? Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulcritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media mundi sede, solida, et globosa, et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus. quorum omnium incredibilis multitudo, insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines; saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri, argentique venas, infinitamque vim marmoris. Quae vero, et quam varia genera bestiarum vel cicurum, vel ferarum? qui volucrum lapsus, atque cantus? qui pecudum pastus? quae vita silvestrium? Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti, non patiuntur eam, nec immanitate beluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae, litoraque collucent, distincta tectis, et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram, de divina ratione du-

bitaret. At vero quanta maris est pulcritudo? quae species universi? quae multitudo et varietas insularum? quae amoenitates orarum et litorum? quot genera, quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium beluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium? Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus eludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. Exinde mari finitimus aër, die et nocte distinguitur: isque tum fusus, et extenuatus sublime fertur; tum autem concretus, in nubes cogitur, humoremque colligens terram auget imbribus: tum effluens huc et illuc, ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates: idemque et volatus alitum sustinet, et spiritu ductus alit et sustentat animantes.

XL. Restat ultimus, et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi: in quo, cum admirabilitate maxima, igneae formae cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur. isque oriens et occidens, diem noctemque conficit et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quaedam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congrediens cum sole, tum digrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet. atque etiam tum subiecta atque opposita soli, radios eius, et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae, repente deficit. iisdemque spatiis hae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et

occidunt: quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulcrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo: quarum ita descripta distinctio est, ut ex nota figurarum similitudine nomina invenerint.

XLI. Atque hoc loco me intuens, Vtar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa, ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus sine ulla mutatione, aut varietate,

Cetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus.

Hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice;

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

Paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur.
Haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit, subter supraque revolvens
Sese, conficiensque sinus e corpore flexos.

Eius cum totius est praeclara species, in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipum caput, et tereti cervice reflexum
Obtutum in cauda maioris figere dicas.

Et reliquum quidem corpus draconis totis noctibus cernimus;

Hoc caput hic paullum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.

Id autem caput,

Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quod nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens:

Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Eius et ipse manet religatus corpore toto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepai.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.

Dein quae sequuntur. Huic enim Booti

— Subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis Arcturus nomine claro:

cui subiecta fertur,

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.

Subiectus media est cancer, pedibusque tenetur
Magnus Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet.

Tum quae sequuntur,

Verum haec est magno atque illustri praedito signo.
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem.

Cuius sub pedibus

Corniger est valido connexus corpore Taurus.

Eius caput stellis conspersum est frequentibus

Has Graeci stellas, Hyadas vocitare suerunt:

a pluendo; ὕειν enim est pluere. Nostri imperite suculas: quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis terga subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, aufugiens adspectum maesta parentis.
Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo: stellaque iungens
Una, tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret

Quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

At propter laevum genus omni ex parte locatas
Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides leviter posita, et convexa videtur.
Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proximat Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corpore semifero magno Capricornus in orbe.
Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.

Hinc autem adspicitur,

Vt sese ostendens emergit Scorpius alte
Posteriore trahens flexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus.

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

Quem subsequens,

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus subsequitur,

Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo.
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— adspicies, proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen,
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propter quae Centaurus

Cedit, Equi partes properans submergere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit, et illustrem truculentus cedit ad aram;
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum;

In medioque sinu fulgens Cratera relucet.

Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit: et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante-Canem, Graio Procyon qui nomine fertur.

Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus, ex corporibus huc et illuc, casu et temere concursantibus potuisse effici, cuiquam sano videri potest? aut vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. omnes enim partes eius undique medium locum capessentes, nituntur aequaliter. maxime autem corpora inter se iuncta permanent, cum quodam quasi vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente, et ratione conficiens funditur, et ad medium rapit, et convertit extrema. Quocirca si mundus globosus est, ob eamque causam omnes eius partes undique aequabiles, ipsae per se, atque inter se continentur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium, infimum in sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens, conglobatur undique aequabiliter, neque redundat umquam, neque effunditur. Huic autem continens aër, fertur ille quidem levitate sublimi, sed tamen in omnes partes se ipse fundit. itaque et mari continuatus, et iunctus est, et natura fertur ad caelum: cuius tenuitate, et calore temperatus, vitalem, et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, quae aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem, et

nulla admistione concretum, et cum aëris extremitate coniungitur.

XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent: et forma ipsa, figuraque, sua momenta sustentant. sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem stellae natura flammeae. quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis, et ex aquis excitantur: quibus altae, renovataeque stellae, atque omnis aether, refundunt eadem, et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paullulum, quod astrorum ignis, et aetheris flamma consumat. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum, humore consumto, neque terra ali posset, neque remearet aër; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante, ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret, et temperet, infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates, et partus afferat, maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae, quem non movet; hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. Age ut a coelestibus rebus ad terrestres veniamus; quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio, eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur: obducunturque libro, aut cor-

tice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula, tamquam manibus, apprehendunt, atque se ita erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus brassicisque, si propter sati sint, ut a pestiferis, et nocentibus, refugere dicuntur, nec eos ulla ex parte contingere. Animantium vero quanta varietas est? quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant? quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae: pluma alias, alias squama videmus obductas: alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large, et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum ad eum pastum capessendum, conficiendumque, quae sit in figuris animantium, et quam sollers, subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata, atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura beluis et sensum, et appetitum: ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando: cibumque partim oris hiatu, et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum: alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli; adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum.

XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. data est quibusdam etiam machinatio quaedam, atque sollertia; ut in araneolis, aliae quasi rete

texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant: aliae autem ex inopinato observant, et si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero, (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi. itaque cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverint, tum admonita squillae pina morsu, comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu naturae ipsae congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra: veluti crocodili, fluviatilesque testudines, quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus exclusi, fotique sunt: deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, cum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam.

XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quandam, quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent: quae cum emersissent, piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent; id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, easque, cum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces cum accesserint, confici a ranis, atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? Grues, cum loca calidiora petentes

maria transmittant, trianguli efficere formam. eius autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quam grues efficiunt, ea tamquam a puppi, ventis adiuvatur: haeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt. quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. In eius locum succedit ex iis, quae acquierunt: eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. Multa eiusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. Atque illa mirabilia.

L. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere; quo cum essent usae, non morerentur: capras autem in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam cum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae Seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra metum et vim suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones; aliae fuga se, aliae occultatione tutantur: atramenti effusione sepiae, torpore torpedines. multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt.

LI. Vt vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera, et arborum, omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra, aut stirpibus continerentur. quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur: idque semen inclusum est in intima parte earum baccarum, quae ex

quaque stirpe funduntur: iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur, et terrae eiusdem generis stirpium renovatione compleutur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis appareat? nam primum aliae mares, aliae feminae sunt: quod perpetuitatis causa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum, et ad concipiendum aptissimae: et in mare, et in faemina commiscendorum corporum mirae libidines. Cum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod cum ex utero elapsum excidit; in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae; quae multiplices faetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo: quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt. facile enim illa aqua et sustinentur, et faetum fundunt.

LII. Testudines autem, et crocodilos dicunt, cum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere. ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae, avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos cum excluserint, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et, si est calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. Accedit ad nonnullorum animantium, et earum rerum, quas

terra gignit, conservationem, et salutem, hominum etiam sollertia, et diligentia. Nam multae et pecudes, et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum, atque abundantiam, aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, cum tota aestate obrutam, oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque, et oblimatos agros ad serendum, relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates: in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat, et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum: multos fertiles agros, alios aliorum fructuum.

LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit: neque ea uno tempore anni: ut semper et novitate delectemur, et copia? Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias? quorum flatu nimii temperantur calores. Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres, et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt: et tamen multa dicuntur. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates: aestus maritimi multum accedentes et recedentes: montes vestiti, atque silvestres: salinae ab ora maritima remotissimae: medicamentorum salutarium plenissimae terrae: artes denique innumerabiles, ad victum, et ad vitam necessaria. Iam diei, noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari. Sin quaeret quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum molitio

facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. at id quidem absurdum est. An bestiarum? nihilo probabilius, deos mutarum, et nihil intelligentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa, quis dixerit, effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. hi sunt dii, et homines: quibus profecto nihil est melius. ratio est enim, quae praestat omnibus. ita fit credibile, deorum, et hominum causa factum esse mundum, quaeque in eo sint, omnia.

LIV. Faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura, atque perfectio. Nam cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum: quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur, et molitur cibus. eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur: quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus: quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt: oris utraque ex parte tonsillas attingens, palato extremo atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguae cum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. Sed cum aspera arteria, (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret, et reddat: tegitur quodam quasi operculo: quod ob eam causam datum est, ne, siquid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed cum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis

sit receptaculum: pulmones autem, et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa, arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit: ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur.

LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam, et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum respiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem, et alvo secretus a reliquo cibo succus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris, (sic enim appellant) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur, eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo cum est secreta bilis, iique humores, qui ex renibus profunduntur: reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus, in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est: sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab eo spiritu, deinde contagione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur

cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant: cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Vtraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid dicam de ossibus? quae subiecta corpori, mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tracti, et profecti, in corpus omne ducuntur.

LVI. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem, tamque sollertem, adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a deo, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem, caelum intuentes, capere possent. Sunt enim e terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tamquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti, et collocati sunt. Nam oculi, tamquam speculatores, altissimum locum obtinent: ex quo plurima conspicientes, fungantur suo munere. Et aures cum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur; recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis, et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut

omnes ictus, omnesque nimios et frigoris, et caloris appulsus sentire possemus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis, et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid essent habitura: sic natura res similes procul amandavit a sensibus.

LVII. Quis vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit, et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit, et mobiles, ut et declinarent, siquid noceret: et adspectum, quo vellent, facile converterent. aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum: quibus, et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur; et somno conniventibus, cum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui, tamquam involuti, quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite, et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae, leviterque eminentes. Nasus ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. Auditus autem semper patet. eius enim sensu etiam dormientes egemus. a quo cum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex, et directum pateret. provisum etiam, ut si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium, tamquam in visco, inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi causa

factae, tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur, atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus, multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur, aut cornu: et ex tortuosis locis, et inclusis soni referuntur ampliores. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere: humoremque semper habent ad pulverem, multaque alia depellenda, non inutilem. Gustatus praeclare septus est. ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum.

LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis, caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius. colorum etiam, et figurarum tum venustatem atque ordinem, et, ut ita dicam, decentiam, oculi iudicant; atque etiam alia maiora. nam et virtutes, et vitia cognoscunt: iratum, propitium: laetantem, dolentem; fortem, ignavum: audacem, timidumque cognoscunt. Auriumque item est admirabile quoddam, artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta: canorum, fuscum. laeve, asperum: grave, acutum: flexibile, durum: quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item, et gustandi pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos, plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint.

LIX. Iam vero animum ipsum, mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi

videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres? quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus circumscripteque complectimur: ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit; qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis, et tollitis, quod et sensibus, et animo ea, quae extra sunt, percipimus, atque comprehendimus? Ex quibus collatis inter se, et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina? quae primum efficit, ut ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus. haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit: haec a vita immani et fera segregavit. Ad usum autem orationis, incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem, immoderate profusam, fingit et terminat: quae sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes, et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere: chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

LX. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles

commissuras et artus, nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum ad nervorum eliciendos sonos, ac tibiarum, apta manus est, admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta, vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus; urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. Iam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. Nam et agri multa ferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et praeterea vescimur bestiis, et terrenis, et aquatilibus, et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones; quorum celeritas, atque vis, nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur: nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam: nos aeris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: arborum autem consectione, omnique materia, et culta, et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis septi, frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus; maris, atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur: nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos ar-

bores: nos aquarum inductionibus terris foecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus: nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus: defectiones solis et lunae cognitae, praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus, accipit ab his cognitionem deorum; ex qua oritur pietas: cui coniuncta iustitia est, reliquaeque virtutes: e quibus vita beata exsistit par, et similis deorum; nulla re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum; nec ingenii, mentisque vim, talem effici potuisse fortuna. Restat, ut doceam, atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus, deorum hominumque causa factus est: quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus, quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes, iure ac lege vivunt. Vt igitur Athenas et Lacedaemonem, Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse: omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. Iam vero circuitus solis et lunae, reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spebtaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulcrior, et ad rationem sollertiamque

praestantior: eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates mutationesque cognovimus. quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causa indicanda sunt. Terra vero facta frugibus, et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum causa gignere videtur? quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est: earumque omnium rerum, hominum est et usus, et cura.

LXIII. Vt fides igitur, et tibias eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quae diximus, solis iis confitendum est esse parata, qui utuntur. nec si quae bestiae furantur aliquid ex his, aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur: domini palam, et libere. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas, fatendum est: nisi forte tanta ubertas, et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bubus loquar?

quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad iugum: tum vires humerorum et latitudines, ad aratra extrahenda. quibus cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis numquam ulla afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum, domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bubus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur.

LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates, et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. Sus vero quid habet, praeter escam? cui quidem, ne putisceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura faecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra, Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia. quamquam aves quasdam, et alites, et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum causa esse natas putamus. Iam vero immanes, et feras beluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis: multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram, mariaque omnia? cernes iam spatia frugifera, atque immensa camporum, vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum

rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ac reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, tum in privatis, tum maxime in publicis. Multa cernunt haruspices: multa augures provident: multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis: quibus cognitis, multae saepe res hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec alicuiquam a diis immortalibus data. quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli, et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos.

LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. Sin autem his consulunt, qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum: et earum urbium separatim ab universis, singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; pri-

mo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea, et nostra civitas, et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. Quae ratio poëtas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Vlyssi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos, discriminum, et periculorum comites, adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus, et singulis hominibus consuli. quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. multa praeterea ostentis, multa in extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo, aut neglectum a deo iudicemus. Magna dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res: si quidem satis a nostris, et a principe philosophorum Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem Cotta, si me audias, eandem causam agas, teque et principem civem, et pontificem esse cogites, et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas; eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est, contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

M. TVLLII CICERONIS
DE
NATVRA DEORVM,
AD
M. BRVTVM
LIBER TERTIVS.

ARGVMENTVM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de Diis rationem disputatio. Ea ut superior liber in quattuor partes distributa est. Nam primo respondet c. 3 – 7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse Deos, et primo quidem ita, ut ostendat, praeter rem argumentis eam partem rationis Stoicae confirmatam esse, si verum sit, quod Stoici dicant, non egere oratione eam rem, quod sit perspicua, et inter omnes constet: deinde vero ita, ut singula argumenta breviter reprehendat: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 9 – 25. omnia ea impugnantur, quae de Diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae, sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam ea opinio, quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile princeps est id, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, Nullum, neque corpus, neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse: immortalitate autem et aeternitate sublata, ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos Deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, Deos providisse et consuluisse hominibus, contendebat, quattuor argumentis niteba-

tur (v. argum. L. II. in fine): horum secundo et quarto, quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26 – 40. Ostendit enim primo quibus rebus hominibus consuluisse Dii dicantur, eorum pleraque, inprimis rationem, ad hominum perniciem converti; summosque homines et virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

I. Quae cum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Cum autem suo cuique iudicio sit utendum; difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. praebebo igitur me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. Tum Cotta, Sim mehercule, inquit, Vellei. neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Qui tandem, inquit ille? Quia mihi videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magnopere pugnare. tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat, aut criminis. Cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum nullum habere: ludere videtur, satisque putare, si dixerit, esse quandam beatam naturam, et aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. sin me interrogare, non tam intelligendi causa, quam refellendi; utrum voles, faciam: vel ad singula, quae requires, statim respon-

debo: vel, cum peroraris, ad omnia. Tum Cotta, Optime, inquit. quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio.

II. Sed antequam de re, pauca de me. non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem, me et Cottam esse, et pontificem. quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caeremonias, religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper, semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti, aut indocti movebit. sed cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor: habeoque C. Laelium augurem, eundemque sapientem; quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. cumque omnis populi Romani religio, in sacra, et in auspicia divisa sit: tertium adiunctum sit, si quid praedictionis causa, ex portentis et monstris, Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt: harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi: mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta iecisse nostrae civitatis: quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. fac nunc ergo intelligam, tu quid sentias. a te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere.

III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, deos esse: deinde, quales essent: tum, ab his mundum regi: postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte

memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus: sed exspecto, quid requiras. Tum Cotta, Primum quidque videamus, inquit? Et si id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exuri non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod [perspicuum in istam partem,] ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum, et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, cum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim.

IV. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, causa non esset; cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velles; propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. Patere igitur

rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur dii sint: remque, mea sententia minime dubiam argumentando dubiam facis. mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. primum fuit, Cum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Quasi vero quisquam nostrûm, istum potius, quam Capitolinum, Iovem appellet: aut hoc perspicuum sit, constetque inter omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius, multique praeterea, ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, Quod opinio de diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis?

V. At enim praesentes videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatienus: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatieno venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatieno potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse, et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare, et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo, nec fabellas aniles proferas. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur?

nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam; nonne senatus consultum de Vaticno vides? nam de Sagra; Graecorum etiam est vulgare proverbium: qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro.

* *Desunt nonnulla.* *

VI. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit. miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum, et tamen commune solatium: praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia: quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? unde porro ista divinatio? quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo: nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim cum isti plurimis de rebus divini mentiantur. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio? quae unde oriatur, non intelligo. Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? consilium illud imperatorum fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent. rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur: id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi. tibi, si audisse te dicis, credam, etsi, Faunus omnino quid sit, nescio.

VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te, Balbe, est, intelligo deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Vnus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine, caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus, et maritimis, et terrenis, non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia; altera de temporum ordine, caelique constantia: tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia deorum; de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: quaeque in domo pulcra cum pulcritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves, et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus: eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudiusterius dicta sunt, cum docere velles, [deos esse,] quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, deos esse.

VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes

mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere; sed ab hac quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse: ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus, consideremus secundam. quae mihi talis videtur fuisse, ut, cum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. a consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas: sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. Sed cum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? si pulcrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius: nullo modo prorsus assentior; non quod difficile sit, mentem ab oculis sevocare: sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terris quidem urbe nostra. num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcerrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit. *Quod ratione utitur, melius est,*

quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. ratione igitur mundus utitur. Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis, hoc modo rationem poteris concludere. Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum. nihil autem mundo melius. litteratus igitur est mundus. Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixti, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem, et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam, et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur. Nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus; et tamen nihil est eo melius. nihil est enim eo pulcrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius adspectu, motuque constantius. Quod si mundus universus, non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas. quarum te cursus aequabiles, aeternique delectabant: nec mehercule iniuria. sunt enim admirabili, incredibilique constantia.

X. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos, et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando, putas fieri posse constantius: quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses, vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus, vel recessus, sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnis motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quidem febres, et quartanas, divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse con-

stantiae? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. Quod vos cum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum. Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus, et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur: callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit:) Is igitur, si aliquid est, inquit, quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest. qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus? est igitur deus. Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius. id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem; haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, si domus pulcra sit, intelligamus eam dominis, inquit, aedificatam esse, non muribus. sic igitur mundum deorum domum existimare debemus. Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, non, quaemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia, consensuque

naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret, et permanet naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam συμπάθειαν Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum. corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahive non possit. Cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem. [Et, si omne animal mortale est, immortale nullum est]. Ergo itidem si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est. mortale igitur omne animal, et dissolubile, et dividuum sit necesse est. Vt enim, si omnia cera commutabilia esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset: item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris. similiter igitur, si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt: nullum corpus esse potest non mutabile. mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur. omne igitur corpus, mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. ita efficitur, ut omne corpus, mortale sit. etenim omne corpus aut aqua, aut aër, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum. horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit. ignis vero, et aër omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime, et dissipabilis. prae-

terea omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur: quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex aqua oritur aër, et cum ex aëre aether, cumque eadem vicissim retro commeant. Quodsi ea intereant, ex quibus constet omne animal, nullum est animal sempiternum.

XIII. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit, et semper sit futurum. omne enim animal sensus habet. sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere, et non accipere contraria. si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. omne igitur animal, confitendum est, esse mortale. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest. sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit, et declinatio naturalis. appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est: et quod est contra naturam, id habet vim interimendi. omne ergo animal intereat necesse est. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat. etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus et calor, ut voluptas et dolor, ut cetera, cum amplificata sunt, interimunt. nec ullum animal est sine sensu. nullum igitur animal est aeternum.

XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida: quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur: alia infimum, alia sum-

mum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt: semper autem nullo modo possunt. necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. nullum igitur animal est sempiternum. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo. qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus. vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem. itaque et animantes, cum calor defecerit, tum interire: et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. ego autem non intelligo, quo modo, calore extincto, corpora intereant, non intereant, humore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam nimio calore. Quamobrem id quidem commune est de calido: verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal extrinsecus in natura atque mundo, praeter ignem. qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo anima dicitur? quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque anima temperatum. quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus: non potest ipse esse sine sensu. rursus eadem dici possunt. quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem, et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim? non eisdem vobis placet, omnem ignem pastus indigere? nec permanere ullo modo posse, nisi alatur: ali autem solem, lunam, reliqua astra, aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque caussam Cleanthes effert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. hoc totum quale sit, mox. nunc autem concludatur illud, quod

interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuemus? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et, nec bonarum, nec malarum. Cui mali nihil est, nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur. at obscurum deo nihil potest esse. nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? hominum enim societas, et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis: cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi quî potest? in dolore, an in labore, aut in periculo? quorum deum nihil attingit. Nec ratione igitur utentem, nec virtute ulla praeditum deum intelligere quî possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis. sunt enim illa imperitorum. Piscem Syri venerantur. omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos, Alabandum Alabandi: Tenedii Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium, cuncta Graecia; Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri, aliosque compluses: quos quasi novos, et adscripticios cives in caelum receptos putant.

XVI. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? quî meliora? omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

Sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

quare igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo? mihi quidem sane multi videntur. singulas enim stellas numeras deos, eosque aut

beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? cum fruges, Cererem; vinum, Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem, quemadmodum idem fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerint*, ut ait Accius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore pervenerit. quem tamen Homerus conveniri apud inferos facit ab Vlysse, sicut ceteros, qui excesserant vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sine velim. plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum, Iove natum, sed antiquissimo item Iove. nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. Quartus est, Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur; cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iupiter genuit, sed tertius Iupiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus iure pontificio, et maiorum more, capedunculis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam Nym-

phae deae? si Nymphae, Panisci etiam, et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata. Age porro, ovem, et Neptunum deum numeras. ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus, dii putandi. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret; quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem vulgo maxime ad Occidentem colunt. qui si est deus, patrem quoque eius, Caelum, esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether, et Dies, eorumque fratres, et sorores: qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda.

XVIII. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros, deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque, atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi, dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus, qui Neptuni: reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? opinor etiam magis. ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est: item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt.

qui si deus est: et Orpheus, et Rhesus, dii sunt, Musa matre nati. nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecaten non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? an haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. sin haec dea est, cur non Eumenides? quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et sceleris. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque dea putanda est: cui, cum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus. quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Et si dea est; dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. quod si verisimile non est: ne illud quidem est, haec unde fluxerunt.

XIX. Quid autem dicis? si dii sunt illi, quos colimus et accipimus: cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea beluas, in deorum numero reponemus. quae si reiiciamus, illa quoque unde haec nata sunt, reiiciemus. Quid deinde? Ino, dea dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia? Circe autem, et Pasiphaë, et Aee, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis. Quid Medeae respondebis? quae duobus avis, Sole, et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia pro

creata est. Quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino. haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An Amphiaraus, deus erit, et Trophonius? nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria; negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus, aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est: ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest, augendae virtutis gratia, quo libentius reipublicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis, filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leonaticum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum: apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei molestus, Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides: Solem, deum esse, Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna, dea est: ergo etiam Lucifer: ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt. igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? est enim pulcer, et ob eam causam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. cuius si divina natura est, quid facies nubibus? arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis. Quarum una etiam

Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, dii putandi. nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. Tum si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas) terra ipsa dea est, et ita habetur: quae est enim alia Tellus? sin terra: mare etiam; quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina, et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit; et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadia; alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum: alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem, et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium: cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Διόσκουροι etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces Athenis ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysus: secundi, Iove tertio nati ex Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, et Melampus, Emolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Iam Musae primae quattuor, natae Iove altero, Thelxiope, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne, procreatae novem: tertiae, [Iove tertio] Piero natae, et Antiopa, quas Pieridas, et Pierias, solent poëtae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxi-

me superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur? unus eorum Iove natus, nepos Aetheris: alter, Hyperione: tertius, Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi perperisse dicitur, Ialysi, Camiri, et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aeetam, et Circen procreavisse.

XXII. Vulcani item complures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus in Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Iove, et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur. Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus: cuius obscaenius excitata natura traditur, quod adspectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Phoronidis filius, is, qui sub terris habetur, idem Trophonius: tertius Iove tertio natus, et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui et Argum dicitur interemisse, ob eamque causam Aegyptum profugisse, atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant: eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse, primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater. is fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi, dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit: cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur.

XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta; cuius de

illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur: tertius Iove tertio natus et Latona: quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Nomionem appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur: secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus: tertiae pater, Vpis traditur, Glauce mater. eam Graeci saepe Vpim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum e Iove et Proserpina natum: secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse: tertium, Caprio patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt; cui Sabazia sunt instituta: quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici: quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. Venus prima Caelo, et Die nata; cuius Elide delubrum vidimus: altera, spuma procreata, ex qua, et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Iove nata et Diona; quae nupsit Vulcano. Sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta, Syria Tyroque concepta; quae Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Iove generatam supra diximus: quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Coriam nominant, et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem: cui pinnarum talaria affigunt. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus, Mercurio et Venere secunda: tertius quidem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt: quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, de quo digressi sumus, revertamur.

XXIV. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, ceteraque eiusmodi, rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria, quarum rerum utilitate video etiam consecrata simulacra. Quae autem in his vis deorum insit, tum intelligam, cum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia, et temeritate seiunget: quae digna certe non sunt deo. Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum, et enodatio nominum? exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum. Haec, et alia generis eiusdem, ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis: Mavors, quia magna vertit: Minerva, quia minuit, aut quia minatur: Venus, quia venit ad omnia: Ceres, a gerendo. Quam periculosa consuetudo? in multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem: vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem se habere, atque hominum opinio sit: eos enim, qui dii appellentur, rerum naturas esse, non figuras deorum.

XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio,

et Orbonae ad aedem Larum, et aram malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, cum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus: de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quod tibi assentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare pertinentem. idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae, non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim; quam quales tu eos esse vis. Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur: deinde, consulantne rebus humanis. haec enim mihi ex tua partitione restant duo. de quibus si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo. sed sumemus tempus aliud. efficiam profecto ut fateare. Sed * * *

Multa desunt.

Nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.
Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

XXVI. Niobe parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione?

Qui volt esse, quod volt: ita dat se res, ut operam dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum:

Ille transversa mente mihi hodie tradidit repagula:
Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo:
Mihi maerores, illi luctum: exitium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. Videsne igitur, quanto munere deorum simus affecti? atque eadem Medea patrem, patriamque fugiens:

— postquam pater
Appropinquat, iamque, paene ut comprehendatur, parat,
Puerum interea obtruncat, membraque articulatim dividit,
Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
Vt, dum nati dissipatos artus captaret parens,
Ipsa interea effugeret: illum ut maeror tardaret sequi;
Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans, nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maior mihi moles, maius miscendum est malum,
Qui illius acerbum cor contundam, et comprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui non sat habuit coniugem illexe in stuprum: de quo recte, et verissime loquitur Atreus:

Quod re in summa summum esse arbitror
Periclum, matres coinquinari regias,
Contaminari stirpem; admisceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret?

Adde (inquit) *huc, quod mihi portento caelestum pater*
Prodigium misit regni stabilimen mei
Agnum inter pecudes aurea clarum coma
Quondam Thyestem clepere ausum esse, e regia:
Qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.

Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? nec vero scena solum referta est his sce

leribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur. alterumque et a paucis, et raro; alterum et saepe, et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Vt vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis solis consuluit, quos bona ratione donavit: quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur, etiam patrimoniis multos male uti: nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquam istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? nec enim Herculi Deianira nocere voluit, cum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit: nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non poterant. Multi enim, etiam cum obesse vellent, profuerunt, et cum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat: nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu, et cogitatione, id est, ratione, perficitur? nam omnis opinio, ratio est, et

quidem bona ratio, si vera: mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus: bonam autem rationem, aut non bonam, a nobis. non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset?

XXIX. Medea modo, et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicae, parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

— quid igitur faciam?
Exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo, summaque inopia suave esse* dicit,

Parentem habere avarum, illepidum, in liberos
Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui.

Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu illum fructu fallas: aut per litteras
Avertas aliquod nomen: aut per servolum
Percutias pavidum. postremo, a parco patre
Quod sumas, quanto dissipas libentius?

Idemque facilem et liberalem patrem, incommodum esse amanti filio disputat: quem

Neque quo pacto fallam, neque quid inde auferam,
Nec quem dolum ad eum, aut machinam commoliar,
Scio quidquam. ita omnes meos dolos, fallacias,
Praestigias praestinxit commoditas patris.

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae, praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O

praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

Cedo senem. iam instructa mihi sunt in corde consilia omnia.

XXX. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. sessum it praetor. quid? ut iudicetur, qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius? At se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas? Id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, coniurationis Iugurthinae. Repete superiora: Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE: inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae; reliqua, quae ex empto, aut vendito, aut conducto, aut locato contra fidem fiunt: inde iudicium publicum rei privatae lege Laetoria: inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo: quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, malitiam dederunt. est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus, ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici potest. Vtinam igitur, ut illa anus optat,

— ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram trabes.

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem impro

be utuntur: ut donum hoc divinum rationis et consilii, ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. Sed urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset. etsi hi quidem homunculi; sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius? In hominum vitiis, ais, esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Vbi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus; qua possumus falli: deus falli qui potuit? an ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit: aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt: nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque ii tamen ipsi dii poëtici si scissent, perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur: tacere praestaret philosophis, quam iis, qui se audissent, nocere. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt: non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Vt, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumturum, statimque periturum; magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda. quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse, et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescisse. Vtinam quidem! Sed non audebitis. non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur: sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligant:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Annibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen, ante simulacrum Vestae, pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interemti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit: nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas.

XXXIII. Prohiberi melius fuit, impedirique, ne

tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta Dionysius tyrannus annos fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. Quam multos ante hunc, in ipso Graeciae flore, Pisistratus? At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cuius morti illacrymari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum?

XXXIV. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque cum secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Atque homo acutus, cum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, cum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo. atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum: eique laneum pallium iniecit, cum id esse ad omne anni tempus diceret. idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. neque enim convenire, barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater imberbis esset. Iam mensas argenteas de omni-

bus delubris iussit auferri: in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas, et pateras, coronasque, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat: eaque se accipere, non auferre, dicebat. esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse: exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. ita ad impietatem in deos, in homines adiunxit iniuriam.

XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iupiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero, diuturnoque morbo tabescentem interemit: atque in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogum illatus est: eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. Invita in hoc loco versatur oratio. videtur enim auctoritatem afferre peccandi. recte videretur; nisi et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. qua sublata, iacent omnia. Vt enim nec domus, nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla, nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum. At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur: nec, si uredo, aut grando, quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem reges omnia minima curant. sic enim dicitis, quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute.

XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, olive-

ta, ubertatem frugum et fructuum; omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae, a diis se habere: virtutem autem nemo umquam acceptam deo retulit. Nimirum recte. propter virtutem enim iure laudamur, et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, cum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumtum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum, ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem.

XXXVII. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus, attribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, cum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint? Ita sit, inquit. illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique peri-

runt. Idemque, cum ei naviganti vectores, adversa tempestate timidi et perterriti, dicerent, non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent: ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes: quaesivitque num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam, adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est.

XXXVIII. At deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, cum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius, aut nepos, si pater, aut avus deliquisset?

Quinam Tantalidarum internecioni modus
Paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
Poenis luendis dabitur satias supplicii?

Vtrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim. portenta enim, et flagitia ab utrisque dicuntur. neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, cum Aegisthi libidinem, aut cum Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpae paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico: nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum; Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effo-

dernat, non iratus alicui, quem omnino irasci posse negatis, deus. At subvenire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales.

XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo. ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur: sic numine deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. materiam enim rerum, ex qua, et in qua omnia sint, totam esse flexibilem, et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit. eius autem universae fictricem, et moderatricem divinam esse providentiam. hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit: aut negligit res humanas: aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnet, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemtum? Sed, quo modo iidem dicitis, non omnia deos persequi, iidem vultis, a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere, et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem, in-

vectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. Tum Cotta, Ego vero et opto redargui me, Balbe: et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare: et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove. Quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

M. TVLLII CICERONIS
DE
DIVINATIONE,
LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM.

Quaestio de natura Deorum duas tamquam appendiculas habet; alteram de Divinatione, alteram de Fato, quibus adiectis demum plene perfecteque satisfactum ei quaestioni videtur (L. II. c. 1.) Itaque Cicero eam, quae est de divinatione, duobus libris plene accurateque pertractavit. In primo libro inducitur Q. Frater, omne divinationis genus defendens e Stoicorum disciplina, quod illi videbantur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. II. 72. Duo ergo facit divinandi genera, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum partim constare ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arripiat, aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Artificiosae divinationis haec genera ponit, extispicum, eorumque, qui e fulguribus omnique ostentorum genere praedicant, tum augurum eorumque, qui signis et ominibus utantur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponit. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi, et quasi fundi videtur, cum homines per furorem vaticinantur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo providetur. In singulis autem generibus non tam rationibus quam magna exemplorum copia utitur, cum externorum, tum Romanorum, quibus hoc effici putat, ut, quamquam eorum causae afferri nullae possunt, tamen, quoniam acciderint, de ipsius rei veritate dubitari non possit. Quod si quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant; tamen non esse propterea divinationem tollendam: quod quemadmodum, ut Cratippus concludebat, oculi possint aliquando non fungi suo munere, neque tamen propterea non sit usus oculorum; sed qui vel semel ita sit usus oculis, ut vera cerneret, is

haberet sensum oculorum vera cernentium: sic ad confirmandam divinationem satis sit, semel aliquid esse ita divinatum, ut id non fortuito cecidisse videatur. c. 22. Esse autem divinationem, praeter exempla, confirmat tum consensu gentium et populorum, rerumque publicarum omnium, philosophorum etiam et poëtarum, c. 6. 40. 41 tum ratione hac: Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent suae maiestatis, futura hominibus praesignificare; aut ea ne significare quidem possunt. At neque etc. etc. c. 38. Ducit autem divinationem omnem a tribus rebus, a fato, a Deo et a natura. Fatum esse non id, quod superstitiose, sed physice dicatur, colligationem quandam causarum; quam qui perspiciat animo, is possit futura omnia tenere: quod cum nemo praeter Deum facere possit, relinquendum esse homini, ut signis quibusdam, consequentia et futura, in causis tamquam in seminibus condita, declarantibus praesentiat. Quod ad naturam attineat, constare, quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus, qua fiat, ut animi hominum cum aut somno soluti vacent corpore, aut sua sponte furore quodam correpti moveantur, cernant ea, quae corporibus permixti videre non possunt. § 55. s.

I. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, id est, praesensionem, et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res, et salutaris, si modo est ulla: quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura, et a quibusdam intelligi, praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem, magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum caelum ex omni parte patens, atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observaverunt: quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione side-

rum, scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem, et Pisidarum gens, et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium, cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam Asiam, Siciliam, Italiam sine Pythio, aut Dodonaeo aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est?

II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. nam, ut omittam ceteros populos; noster, quam multa genera complexus est? Principio, huius urbis parens, Romulus, non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi; et exactis regibus, nihil publice sine auspiciis nec domi, nec militiae gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina; omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et, cum duobus modis animi, sine ratione et scientia, motu ipsi suo, soluto et libero, incitarentur; uno furente, altero somniante furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam, et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello, Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quinetiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio.

III. Atque haec, ut ego arbitror, veteres, rerum magis eventis moniti, quam ratione docti, probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt. e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam cum Socrates, omnesque Socratici, Zenoque, et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret: Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. Sed cum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset; accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor; duo Antipater: quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis, vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim cum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. Sed haec quidem laus Acade-

miae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est.

VI. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei, vel non satis cognitae, assentiamur: faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam cum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis, religionique tribuamus; est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude, aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, cum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam cum ambulandi causa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est) Perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istuc, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. Eius orationi, non sane desidero, quod respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio: cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est, de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit.

Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus, quaeque colimus, esse deos: vicissimque, si dii sint, esse, qui divinent.

VI. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur; ut et, si divinatio sit, dii sint, et, si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt: et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis; quod esse clara, et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. hoc autem tempore, cum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias. Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. nam cum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. Quae est autem gens, aut quae civitas, quae non aut extis pecudum: aut monstra, aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum, (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? quarum quidem rerum eventa magis, arbitror, quam causas quaeri oportere. Est enim vis, et natura quaedam, quae cum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu, inflatuque divino futura praenuntiat.

VII. Quare omittat urgere Carneades: quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iupiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione even-

tas animadversa et notata. Nihil est autem, quod longinquitas temporum, excipiente memoria, prodendisque monumentis, efficere atque assequi non possit. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera: quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit, utilitate et ars est, et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces:
Aut, densus stridor cum celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere causas praesensionum potest? etsi video Boëthum Stoicum esse conatum. qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Cum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
Demersit caput, et fluctum cervice recepit,

IX. Videmus haec signa numquam fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
Cum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? sed inest in rivis et ranunculis natura quaedam signi-

ficans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

Iam vero semper viridis, semperque gravata
Lentiscus triplici solita grandescere faetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo.

X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim, et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae causa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? nonne cum multa alia mirabilia, tum illud in primis? cum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui esset ab haruspicibus demonstratus.

XI. Sed quo potius utar aut auctore, aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus Vrania musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iupiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit:

Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa, atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus, cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur:
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus,
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti, et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Cum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes, obitusque petisset:
Aut cum terribili perculsus fulmine civis,
Luce serenanti vitalia lumina liquit:
Aut cum se gravido tremefecit corpore tellus.
Iam vero variae nocturno tempore visae
Terribiles formae, bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant tristes minitantia casus:
Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
Haec fore, perpetuis signis, clarisque frequentans
Ipse deum genitor caelo, terrisque canebat.
XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam, et consule Cotta*
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes,

Tum species ex aere vetus, generataque Nattae,
Concidit, elapsaeque vetusto numine leges:
Et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Vberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
Vitare ingentem cladem, pestemque monebant:
Vel legum exitium constanti voce ferebant.
Templa deumque adeo flammis, urbesque iubebant
Eripere, et stragem horribilem, caedemque vereri:
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
Ni post, excelsum ad columen formata decore
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus, sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes, populique videret.
Haec tardata diu species, multumque morata,
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iupiter excelsa clarabat sceptra columna:
At clades patriae, flamma ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus, populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
XIII. *Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque*
Praestitit, et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera, nitidoque Lyceo

Puduerunt claras faecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti, casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? adspersa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulcritudinem effingi posse adspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A literam impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. sic enim se profecto res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina, ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus, et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

Vt profectione laeti piscium lasciviam
Intuerentur, ut ait Pacuvius, *nec tuendi satietas*
capere posset?
Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare;

*Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbum
occaecat nigror.*

Num igitur tot clarissimorum ducum, regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio. coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. Ea fallit fortasse nonnumquam: sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. est enim ab omni aeternitate repetita: in qua cum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui, cum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, cum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia, regno, pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. senatus enim auctoritatem, et populi Romani libertatem, atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse. antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere auguri-

Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. necesse enim est, offa obiecta, cadere fructum ex pulli ore, cum pascitur. Quod autem scriptum habetis, aut tripudium fieri, si ex ea quid in solum ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim: sic tum avibus magnae res impetriri solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. Vt P. Claudius Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, cum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, cum Achivi coepissent

Inter se strepere, aperteque artem obterere extispicum;
Solvere imperat secundo rumore, adversaque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum, et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnuntiavit; sed in eo, qui non paruit. veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset causam calamitatis. etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non causas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi

provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit.

XVII. Quid? lituus iste vester, quod clrrissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit. qui quidem Romuli lituus, (id est, incurvum, et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit) cum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. Quid? multis annis post Rumulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? qui cum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea. itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse: cumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, cum vicini omnes ad unum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius cum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam, id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse, cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio, supraque impositum

puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius quam deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod apud te scriptum est de Ti. Graccho, nonne et augurum, et haruspicum comprobat disciplinam? qui, cum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset: comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt, iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur; veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit, et nonnumquam vaticinantibus per furorem) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. etsi ipsa sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas è terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut Grammatici poëtarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. latet fortasse obscuritate involuta naturae. non enim me deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Vtar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirar,

aut eandem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, cum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia, et vera praedixerint. Quid? qui irridetur, partus hic mulae; nonne, quia faetus extitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F. qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur, et vir sapiens, civisque praestans; nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? qui cum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si faeminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. faeminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus.

XIX. Irrideamus haruspices: vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir, et eventus, ac res comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios, et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes, numeris et motibus stellarum cursus persequuntur: condemnemus, inquam, hos aut stultitiae, aut vanitatis, aut imprudentiae, qui CCCC LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. Age, Barbari vani, atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste. quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem

esset experta. Iamdiu idem non facit. Vt igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit: sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes, aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est: modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. de quibus disputans Chrysippus, multis, et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem, et diligentem, et aequalem temporum illorum, cum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poëtarum? narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Excita cum tremulis anus attulit artubu' lumen,
Talia commemorat lacrymans exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
Vires, vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcer per amoena salicta
Et ripas raptare, locosque novos. ita sola
Post - illa, germana soror, errare videbar,
Tardaque vestigare, et quaerere te, neque posse
Corde capessere; semita nulla pedem stabilibat.
Exin compellare pater me voce videtur
His verbis: O! gnata, tibi sunt ante gerendae

Aerumnae: post ex fluvio fortuna resistet.
Haec pater effatus, germana, repente recessit,
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
Quamquam multa manus ad caeli caerula templa
Tendebam lacrymans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.

XXI. Haec, etiam si ficta sunt a poëta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commenticium, quo Priamus est conturbatus.

Qui mater gravida parere se ardentem facem
Visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
Rex ipse Priamus, somnio mentis metu
Perculsus, curis sumtus suspirantibus
Exsacrificabat hostiis balantibus.
Tum coniectorem postulat, pacem petens,
Vt se edoceret obsecrans Apollinem,
Quo sese vertant tantae sortes somnium.
Ibi ex oraclo voce divina edidit
Apollo; puerum, primus Priamo qui foret
Post illa natus, temperaret tollere,
Eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium: quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt.

XXII. Sed propiora videamus. cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

Cum iam quieti corpus nocturno impetu
Dedi, sopore placans artus languidos;
Visum est in somnis pastorem ad me appellere,
Duos consanguineos arietes inde eligi,
Pecus lanigerum eximia pulcritudine,
Praeclarioremque alterum immolare me:
Deinde eius germanum cornibus connitier
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:

Exin prostratum terra graviter saucium,
Resupinum; in caelo contueri maximum,
Ac mirificum facinus; dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis liquier cursu novo.

Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus.

Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quaeque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in somno accidunt,
Minus mirum est. sed in re tanta haud temere improviso offerunt:
Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac pecus,
Is sapientia munitum pectus egregium gerat,
Teque regno expellat. Nam id, quod de sole ostentum est tibi,
Populo commutationem rerum portendit fore
Perpropinquam: haec bene verruncent populo. nam quod ad dexteram
Coepit cursum ab laeva signum praepotens; pulcerrime
Auguratum est, rem Romanam publicam summam fore.

XXIII. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipse Phalaris domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis [libris] proferam? nam cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum, scribit, frustra appetivisse

manibus, cum se convolvens sol elaberetur, et abiret ei magos dixisse (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis) ex triplici appetitione solis, XXX annos Cyrum regnaturum esse, portendi. quod ita contigit. nam ad septuagesimum pervenit, cum XL natus annos regnare coepisset. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, cum adscenderet in rogum ardentem, O praeclarum discessum, inquit, e vita! cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit. Cumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret; Optime, inquit: propediem te videbo. quod ita contigit. nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis: ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et Magis.

XXIV. Redeamus ad somnia. Hannibalem Coelius scribit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: cumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si id fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret: idque ab homine acuto non esse neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse. Hoc idem in Sileni, quem Coelius sequitur, Graeca historia est: is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, cum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari: quo cum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum:

quo illum utentem, cum exercitu progredi coepisse: tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret: illum autem id diutius facere non potuisse, elatumque cupiditate respexisse: tum visam beluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere: et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum: et deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus; quid retro, atque a tergo fieret, ne laboraret. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, cum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie cenaturum Syracusis: cum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod cum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse, Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, cum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, cum pericula prodiorum iniret audacius, monereturque, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium aut, cum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. quo eius facto superati sunt, et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius.

XXV. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulcritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus, qui vir et quantus? in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipsene errat, an alios vult errare? cum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim, scribit Aristoteles, consecuta; et convaluisse Eudemum; et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto autem anno exeunte, cum esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poëtam quidem divinum, Sophoclem: qui, cum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille, iterumque neglexit. ubi idem saepius, ascendit in Ariopagum: detulit rem. Ariopagitae comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum est.

XXVI. Sed quid ego Graecorum? Nescio, quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Coelius. Cum bello Latino

ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. qui antequam fierent, cumque iam populus consedisset, servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. exin filium eius esse mortuum: eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, cumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Coelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Coelius, et dixisse multis. quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat: si navigasset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse: perisse ceteros, qui tum navigassent. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse; ad hospitem, alterum. qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat

in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse: dein cum se collegisset, idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse: tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum: petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. hoc vero somnio eum commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse: quaesisse ex eo, quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse: cauponem, re patefacta, poenas dedisse.

XXVIII. Quid hoc somnio dici divinius potest? sed quid aut plura, aut vetera quaerimus? saepe tibi meum narravi; saepe ex te audivi tuum somnium: Me, cum Asiae Proconsul praeessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus subito, atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exsultisse, eodemque equo adversam adscendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii; mihique a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. Venio nunc ad tuum. audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit: cum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormitare coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, te tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: cum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis moestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses: cumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses, pre-

hendisse eum dextram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret: et dixisse, in eo tibi salutem fore. tum et se exclamasse, Sallustius narrat, reditum tibi celerem, et gloriosum paratum, et seipsum visum somnio delectari. nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio, fieri posse divinius.

XXIX. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. nunc onusti cibo et vino, perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim, *Cum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat: illa autem, in qua feritas quaedam sit, atque agrestis immanitas, cum sit immoderato obstupefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari. itaque huic omnia visa obiiciuntur, a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe belua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque taetre, cum temeritate et impudentia. At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis: eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti, (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata, atque restin-*

cta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum, acremque praebeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.

XXX. Haec verba ipsa Platonis expressi. Epicurum igitur audiemus potius? namque Carneades concertationis studio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni, et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis, perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quaerentis vera, contrariam. Cum ergo est somno sevocatus animus a societate, et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. iacet enim corpus dormientis, ut mortui: viget autem et vivit animus. quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit. itaque appropinquante morte multo est divinior. Nam et idipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem. itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum: tumque vel maxime laudi student: eosque qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur: altero, quod plenus aër sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae

veritatis appareant: tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat.

XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino

Praesagibat animus, frustra me ire, cum exirem
domo.

Sagire enim, sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt: et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

Sed quid oculis rabere visa est derepente ardentibus?
Vbi illa paullo ante sapiens, virginali modestia?
Mater optuma, tum multo mulier melior mulierum;
Missa sum superstitiosis hariolationibus:
Neque me Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
Virgines vero aequales, patris mei, meum factum pudet,
Optimi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.
Optumam progeniem Priamo reperisti extra me: hoc dolet,
Me obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi.

O poëma tenerum et moratum atque molle! sed hoc minus ad rem. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio:
Multos annos latuit. cives ferte opem, et restinguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur:

Iamque mari magno classis cita
Texitur: exitium examen rapit:
Advenit, et fera velivolantibus
Navibu' complevit manu' littora.

XXXII. Tragoedias loqui videor, et fabulas. At ex te ipso non commenticiam rem, sed factam, eiusdem generis audivi; C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, cum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem, atque doctum: eumque dixisse, remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, Madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine: rapinas Dyrrhachii, et conscensionem in naves cum fuga; fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore: sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum: Marcumque Varronem, et M. Catonem, qui tum tibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum: qui cum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat: et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis. Exposui, quam brevissime potui, somnii, et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem

pars animi, rationis atque intelligentiae sit particeps. eam tum maxime vigere, cum plurimum absit a corpore. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum. Cratippus solet rationem concludere hoc modo. Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret; is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest ... officium, et munus divinationis exstare; potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia: esse igitur divinationem, confitendum est.

XXXIII. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur. in quo haruspices, augures, coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis; a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis, et disciplina: quod Etruscorum declarant et haruspicini, et fulgurales, et tonitruales libri, nostri etiam augurales: alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est: et ut in Sullae scriptum historia videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, cum ille in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret, cum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret id cum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit. Facta coniectur etiam in Dionysio est paullo ante, quam regnare coe pit: qui cum per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voragini

bus, non exstitit: quem cum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. cum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque, et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit.

XXXIV. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis, subito se ipsae aperuerunt: armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae), paullo ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque repertae sunt. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, cum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent: simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas, et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit, et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae

praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum.

XXXV. Quid? bello Punico secundo, nonne C. Flaminius consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade reipublicae? Qui, exercitu lustrato, cum Arretium versus castra movisset, et contra Annibalem legiones duceret: et ipse, et equus eius ante signum Iovis Statoris sine causa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proelium. Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem proelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Cum ille quiescendum respondisset: Flaminius, Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur. itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, cum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures cum accederent; Flaminius re nuntiata, suo more neglexit. itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. Magnum illud etiam, quod addidit Coelius, eo tempore ipso, cum hoc calamitosum fieret proelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia, compluribusque insulis, totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint, terraeque desederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint; atque in amnes mare influxerit.

XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis. Midae illi Phrygio, cum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At Platoni, cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. ita futura eloquentia provisa in infante est. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum

esset in cunabulis, educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu, lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. quo adspectu exterrita, clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit. qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Praxiteles caelavit argento, et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe, lateque diffundunt: quam cum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, quae vidimus: et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa. quae omnia fiunt et ex caeli varietate, et ex disparili adspiratione terrarum. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate, et cantibus, ut pellantur animi vehementius: saepe etiam cura et timore: qualis est illa,

Flexanima tamquam lymphata, ut Bacchi sacris
Commota in tumulis Teucrum commemorans suum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. negat enim, sine furore, Democritus, quemquam poëtam magnum esse posse. quod idem dicit Plato. quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens, et gravis, et copiosa, nisi est animus ipse commotior? equidem etiam in te saepe vidi; et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum

vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur. Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt: speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur, eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. tum enim ferunt, ex oraculo effatam esse Pythiam,

Ego providebo rem istam, et albae virgines.

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. Aristoteles quidem eos etiam, qui valitudinis vitio furerent, et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum.

XXXVIII. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis. animi enim integri, non vitiosi corporis, est divinatio. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur. Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent, esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt. neque nostra nihil interest, scire ea, quae eventura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus. Neque hoc alienum ducunt maiestate sua: nihil est enim beneficientia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. Non igitur sunt dii, nec significant futura. Sunt autem dii: significant ergo. Et, non si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.

XXXIX. Hac ratione et Chrysippus, et Diogenes, et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio me-

cum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, exspectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus? Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera, nulla sint: nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus, et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis, aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit: Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? quid deinde causae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. sed non nunc id agitur. fiat, necne fiat, id quaeritur. ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et trahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam fieri omnino neges. Quod idem facis in divinatione. quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus, et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit: et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis, praeter Xenophanem, neminem: adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. unus dissentit Epicurus. quid vero hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem?

XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas: Calchantem augurem scribit Homerus, longe optimum

eumque ducem classis fuisse. at illum auspiciorum credo scientia non locorum. Amphilochus et Mopsus, Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles, et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias:

sed clari, et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. Quid Asiae rex Priamus, nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse, scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium, nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti, mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. ut enim sapere, sic divinare regale ducebant, ut testis est nostra civitas: in qua et reges, augures, et postea privati, eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt.

XLI. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est. si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat. Et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causa, atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. Nec

quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam, et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit: eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, cum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta, propter tenuitatem hominum, a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem, et Pisidae, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant. quod idem factitatum in Vmbria accepimus. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae.

XLII. Etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt: Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius, et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eandem causam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; ostenta, portenta, monstra, prodi-

-ia dicuntur. Arabes autem, et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. eademque et Pisidiae caussa fuit, et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter foecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligenter fuerunt.

XLIII. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia, et reliqua divinandi genera valuisse? quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis: quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent. Auspicia externa videamus. Nam et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάντεις* vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Hammone, aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. quas cum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa excubabant, quia vera quietis oracula ducebant. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit? quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit? Nam et cum duo visi soles essent, et cum tres lunae, et cum faces, et cum sol nocte visus esset, et cum e coelo fremitus

auditus, et cum coelum discessisse visum est, atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur: inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. Quid, cum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? quid, quod fluvius atratus sanguine fluxit? quid, cum saepe lapidum, sanguinis nonnunquam, terrae interdum quondam etiam lactis imber defluxit? quid, cum in Capitolio ictus centaurus e caelo est? in Aventino portae, et homines? Tusculi aedes Castoris, et Pollucis, Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? ...

XLIV. Caeciliae, Q. filiae, somnio, modo, Marsico bello, templum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. quod quidem somnium Sisenna cum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat, somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat, exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum: et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent: et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos. Quid, quod in annalibus habemus, Veienti bello, cum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quendam ad nos hominem nobilem profugisse; eumque dixisse, ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret: et, si lacus emissus, lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum

salutare nostris fore. ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. Cum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur.* quod quidem sexennio post Veios captos factum esse videmus.

XLV. Saepe etiam et in praeliis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur. cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: Vt muri, et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur. Quod neglectum, cum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem explicatum est. ara enim Aio Loquenti, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, *Vt sue plena procuratio fieret,* vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus? Neque solum deorum voces Pythagorei observaverunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. quae maiores nostri, quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque esset*, praefabantur: rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur: inque feriis imperandis, *ut litibus et iurgiis se abstinerent.* Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret; et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. Quae quidem a te scis et consule, et imperatore summa religione esse servata. Praero-

gativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt.

XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus consul iterum, cum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset: ut ea ipsa die domum ad vesperam rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit tristiculam. quid est, inquit, mea Tertia? quid tristis es? Mi pater, inquit, Persa periit. tum ille arctius puellam complexus, Accipio, inquit, mea filia, omen; erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, cum diceret, Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa: quod fieri more veterum solebat. cum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes. quod omen res consecuta est. ipsa enim brevi mortua est: virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni, vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed idipsum est, deos non putare: quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. Quid de auguribus loquar? tuae partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste, ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. quibus nulla videbatur in auguriis, aut auspiciis praesensio, aut scientia veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperito-

rum esse fictas religiones. Quod longe secus est; neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent: sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore.

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum, et varia graviter cervice micantem:
Quem se torquentem lanians, rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur
Faustaque signa suae laudis, reditusque notavit:
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iupiter omen.

XLVIII. Atque ille Romuli auguratus, pastoralis, non urbanus fuit: nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus, et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

Curantes magna cum cura, concupientes
Regni, dant operam simul auspicio, augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam
Solus avem servat. At Romulus pulcer in alto
Quaerit Aventino, servans genus altivolantum:
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.
Omnibus cura viris, uter esset induperator.
Exspectant, veluti, consul cum mittere signum
Volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,

Quam mox emittat, pictis ex faucibu' currus:
Sic exspectabat populus, atque ore timebat
Rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit icta foras lux:
Et simul ex alto longe pulcerrima praepes
Laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulcrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna, solumque.

XLIX. Sed unde huc digressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat; et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis, facilis; divinae autem, paullo obscurior? quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, cum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. Altera divinatio, est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum: a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos, et libatos habemus: cumque omnia completa et referta sint aeterno sensu, et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt, disiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent, et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae. nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum fluxiones, et de-

flagrationem futuram aliquando coeli atque terrarum. alii autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt: quos prudentes possumus dicere, id est, providentes, divinos nullo modo possumus, non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio coëmisse dicitur. Animadverterat fortasse quadam scientia, olearum ubertatem fore.

L. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem, et tecta linquerent, armatique in agro excubarent, quod terraemotus instaret, tum, cum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam physicus: qui cum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terraemotus dixit instare. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. quod aut vatibus contingit, aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur, et, ut dixi, a Cratippo nostro, si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. sin autem nihil esse in observatione putant: multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis: nihil est, quod cum his magnopere pugnemus, praesertim cum sint, qui omnino nullam divinationem probent. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant, atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa

profecto, quae vaticinantes praenuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur: multos nemora, silvaeque; multos amnes, aut maria commovent: quorum furibunda mens videt ante multo, quae futura sunt. Quo de genere illa sunt,

Eheu, videte; iudicavit inclytum iudicium
Inter deas tres aliquis: quo iudicio Lacedaemonia
Mulier, furiarum una, adveniet,

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibu', quos olim Fauni, vatesque canebant.

Similiter Marcius, et Publicius vates cecinisse dicuntur. quo e genere, Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent.

LI. Atque haec quidem vatum ratio est: nec dissimilis sane somniorum. nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. viget enim animus in somnis, liberque sensibus ab omni impeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. haec somniantis est divinatio. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio: eodemque modo et oraculorum et vaticinationum. sunt enim explanatores, ut Grammatici poëtarum. Nam ut aurum, et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae, baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materiave quid inva-

ret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum. Quo modo autem aut vates, aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te secundo libro est explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, Esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli: profecto hominibus a diis futura significari necesse est. Sed distinguendum videtur, quonam modo.

LII. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis, aut avium cantibus interesse deum: neque enim decorum est, nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata, falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quandam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo: et tum, ipsam cum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid, aut supersit. parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit.

Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante interitum Caesaris contigit: qui cum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit, et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? qua ille rei novitate percussus, cum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium, et vita deficeret: earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse.

LIII. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc volent alites: tum in hac, tum in illa parte se occultent: tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, oblique, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat, quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta, historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius, et Persae ab Alexandro et Macedonibus proelio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, cum esset infans, locutum: quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quae historia non prodidit? Vt igitur, qui se tradet quieti, praepa-

rato animo cum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis: sic castus animus, purusque vigilantis, et ad astrorum, et ad avium, reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior.

LIV. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod daemonion appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem, quo quem auctorem meliorem quaerimus? Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem*, inquit, *humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* Scriptum est item, cum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: cum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse: tum Socrates, Non enim paruisti mihi revocanti, cum uterer, qua soleo, praesagitione divina. Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum esset, Lachete praetore, fugeretque cum ipso Lachete: ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt: quae praetermittam. tibi enim nota sunt: mihi ad commemorandum non necessaria. Illud tamen eius philosophi magnificum, ac paene divinum, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori. neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo causam dixerat, adscendenti, signum sibi ullum, quod consuesset, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte, aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed pauciora, divine praesensa, et praedicta reperiri. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum, praesensumque, ut cum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu, et fortuito factum esse appareat, esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum. Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura, vis omnis divinandi, ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est, ordinem seriemque caussarum, cum causa causae nexa rem ex se gignat. ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non causas idipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, causa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint, et, quae instant, fiant, et, quae sequuntur, futura sint. ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiam si non semper. nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque causas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant.

LVI. Praeterea cum fato omnia fiant (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. qui enim teneat causas rerum fu-

turarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod cum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt, sed est, quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis, et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est: et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum, et notas cernunt: ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum, signorumque caelestium. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur: sic in causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens, aut soluta somno, cernit; aut ratio, aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis, et lunae, reliquorumque siderum ortus, obitus, motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt: sic qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper, aut, si id difficile est, plerumque; quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem, et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. A natura autem alia quaedam ratio est: quae docet, quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis. Vt enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat: ex quo fit, ut homines, etiam cum taciti optent quid, aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, cum aut somno soluti

vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae permisti cum corpore animi videre non possunt. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest? Posidonius esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne, an pestilens annus futurus sit. nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse coelum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, coelum esse tenue purumque, et propterea salubre. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum, vel fertilitas futura. quae si a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur: ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

Nam istis, qui linguam avium intelligunt,
Plusque ex alieno iecore sapiunt, quam ex suo,
Magis audiendum, quam auscultandum censeo

Cur quaeso? cum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
Sepelit, recipitque in sese omnia: omniumque idem est pater:
Indidemque eadem, quae oriuntur de integro, atque eodem occidunt.

Quid est igitur, cur, cum domus sit omnium una, ea-

que communis, eumque animi hominum semper fuerint, futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, perspicere non possint?

LVIII. Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem. Nunc illa testabor, non me sortilegos, neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere.

Non habeo denique nauci Marsum augurem,
Non vicanos haruspices, non de circo astrologos,
Non Isiacos coniectores, non interpretes somnium.
Non enim sunt ii aut scientia, aut arte divini,
Sed superstitiosi vates, impudentesque harioli.
Aut inertes, aut insani, aut quibus egestas imperat:
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsi petunt.
De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant cetera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, sed eos non curare opinatur, quid agat humanum genus. Ego autem, qui et curare arbitror, et monere etiam, ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probo. Quae cum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus.

Desunt pauca quaedam.

M. TVLLII CICERONIS DE DIVINATIONE, LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM.

Hoc libro continetur Ciceronis contra Stoicam rationem a fratre explanatam et defensam disputatio. Initium eius est a Carneadeo argumento, quod nullam esse divinationis tamquam materiam (obiectum) docet. Nam nec est earum rerum, quae sensibus subiectae sunt, nec earum, quae artibus continentur, nec earum, quae in philosophia disseruntur, nec earum, quae in republica versantur. Nam quod divinatio dicitur esse rerum fortuitarum: primum, venti, eventus morborum, multa alia, sunt fortuita, neque tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita haec dicuntur, quae nec ratione nec arte provideri possunt, quod in fortuna positae sunt: nulla potest earum rerum esse praesensio, quae nihil habent rationis, quare futurae sint. Quod si omnia causas certas habent, nullae sunt res fortuitae, adeoque nec divinatio. Si fatum continet omnia; nil divinatio prodest. Neque vero utilis hominibus est futurarum rerum scientia: quod provisio malorum totam vitam acerbam esset redditura, neque tamen ullo modo, si fatum esset, levari mala re divina possent. c. 3 – 10. Sed hac tamquam levis armaturae prima excursione facta, cominus agere incipit, et ipsa cornua Stoicae rationis commovere aggreditur. Itaque singula divinationum genera excutit, et quare reiicienda sint, demonstrat. Initium facit ab haruspicina, et toto genere artificioso, et primo exta inspicit: quibus quae praesignificari dicuntur, non possunt cognita esse observatione diuturna, neque ipsa conformantur, aut ante, aut inter immolandum a numine Deorum, quibus nihil est cum extis commune, aut ab ipsa natura, cui, etsi est quaedam omnium rerum cognatio (συμπάθεια) tamen nulla cum extis convenientia esse potest. Neque intellig

potest, quomodo immolaturus convenientem rebus hostiam inveniat. Si duce divina vi, et si immutantur a Diis exta: unde post tristia exta statim laeta, aut unde tam subita Deorum placatio? unde denique eodem tempore ab aliis litatur, ab aliis non item? c. 12. s. Fulgura autem et fulmina ex prima hominum admiratione et timore credita sunt mitti a Iove. Quia autem sunt incerta, nil certi significare possunt. Neque si quid praesignificarent, ratio esset, quare tam multa frustra in silvas, montes, maria mitterentur. Quod si quid interdum accidit, quod fulmine significatum videri possit, casu id ita apte cadit. c. 1. s. Ostenta pleraque falsa sunt, quae autem vera, ut monstra, ea homines mirantur, quia non saepe fiunt: quae si fieri non potuissent, non facta essent; sin potuerint, non debebant mirabilia videri. Causarum ignoratio admirationem facit in re nova, in rebus usitatis non item. Quare vero Dii ostenta mittunt, si sine interprete intelligi non possunt, et si, quae portenduntur mala, caveri non possunt. Interpretationes praeterea incertae sunt, et saepe inter se repugnantes, ut plane frustra ostentum missum sit. c. 22. s. Iam auspicia etsi sunt a Romulo divinationis causa instituta, tamen postea ad opinionem tantum vulgi, et ad magnas reip. utilitates retenta et conservata sunt. Nam illud auspicium e pullis cum tam coactum et expressum sit, divini habere nihil potest. Ex ceteris vero avibus auguria diversa sunt apud Romanos et alios populos, nec apud illos nunc adhibentur, nisi in re bellica: neque tamen et hic semper, postquam bella a Pro-Cons. et Propraet. administrari coeperunt, qui auspicia non habent; ex acuminibus autem auspicia, quod genus totum militare est, iam M. Marcellus consul omisit. Ipsorum autem auspiciorum afferri potest, neque idonea causa, neque idoneus auctor et inventor, neque ulla est eorum constantia. c. 33. s. Omina porro si valerent, nemo libero et quieto animo esse posset, nil agere ratione duce, sed omine et esset. c. 40. Sortes, tamquam Praenestinae, fabulosam inventionem habent, nec est in iis aliquid certi, cum Fortunae monitu, tamquam nutu capitis aut alio signo, tollantur, a puero misceantur et ducantur; itaque tum ceteris etiam nunc contemnuntur. c. 41. Chaldaeorum autem ratio cum ab ipsis celeberrimis astrologis repudiatur, tum rationem habet fictam et absurdam. Neque enim potest intelligi, quomodo a stellis, ex infinito paene intervallo, contagio ad terram pertineat. Quod si adfectio coeli, quare non potius venti tempestatesque, item locorum ingenia, ad ortum nascentium pertinent, quae in diversis orbis partibus diversa sunt. Neque verum est, eodem tempore h. e. eodem coeli et siderum statu natis eadem fata instare; cum constet, eadem hora natis, tamquam geminis, diversa, diversis autem temporibus natis eadem accidisse. Quid? quod eodem tempore nati non propterea etiam eodem astro nati sunt, quod ὁρίζοντες, h. e. orbes finientes varietatem maximam habent, aliique in aliis locis sunt. Denique constituta ratione Chaldaeorum tollitur seminis vis, quae maxima esse solet. c. 42. s. Repudiato genere artificioso ad naturale progreditur, cuius prima pars est futurorum per furorem praedictio. In qua mirum illud est, quod, quae sani non vident, ea insani videre putantur. Quod autem ex hoc genere libri Sibyllini sunt, facile intelligi potest, eos esse confictos, idque cum

multis aliis ex rebus, tum vero inprimis ex eo, quod et versibus scripti sunt, et ἀκροστιχίς adhibita est. Reliqua autem a vetustate celebrata vaticinia fabulosa sunt, ipsaeque oraculorum sortes partim falsae, partim casu verae, partim flexiloquae, ambiguae et obscurae; denique iam diu desierunt, quod fieri non potuit, si vis illa divina fuit. c. 54. s. Somniorum longa repetitur a Stoicis defensio, qui rationem eorum a mentis divinitate et coniunctione cum aliis mentibus ducunt. Sive autem mentes per se, sive externa visione moventur, permulta falsa somniantibus videri possunt pro veris, quod et vigilantibus accidit. Neque vero, si unum ex innumerabilibus verum somnium fuit, propterea somniis fides habenda, quod id casu accidit. Quod si vero somniis veram videremus, aut divina vis quaedam consulens nobis somniorum significationes faceret; aut coniectores ex quadam convenientia naturae (συμπαθείᾳ) quid quamque rem sequeretur, intelligerent; aut denique observatio quaedam constans esset, et diuturna, cum quid secundum quietem visum est, quid evenire soleret: quorum cum nullum sit, etiam somniorum divinatio explodenda est. c. 58. seq. Quod autem exemplis potius quam rationibus usus est Quintus, id non dignum philosopho iudicat. c. 11. Neque illam latebram probat, in quam se coniecit Quintus, cum rationem se causamque non quaerere diceret, ubi res videret. c. 20. In Stoicorum autem ratione, qua divinationem esse concludant, sumi ait ea, quorum iis nihil concedatur. c. 49. s. Neque tandem, quod oculi, quamquam aliquoties decepti, tamen sensum videndi haberent, propterea etiam divinationem esse, etsi saepe fallatur; quod oculi vera cernentes utantur natura et sensu, animi autem in somniis aut vaticiniis vera cernentes, fortuna et casu. c. 52. s.

I. Quaerenti mihi, multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae, nulla maior occurebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius, et, quod genus philosophandi minime arrogans, maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor Academicis libris ostendimus. Cumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri Tusculanarum disputationum, res ad beate vivendum maxime necessarias aperue-

runt. primus enim est de contemnenda morte: secundus de tolerando dolore: de aegritudine lenienda tertius: quartus de reliquis animi perturbationibus: quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim, ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. Quibus rebus editis, tres libri perfecti sunt de natura deorum: in quibus omnis eius loci quaestio continetur. quae ut plene esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere. quibus (ut est in animo) de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex de Republica, quos tunc scripsimus, cum gubernacula reipublicae tenebamus. magnus locus, philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de Consolatione dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item multum illam profuturam puto. interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum de Senectute misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur, et fortis, Cato noster in horum librorum numero ponendus est. Cumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri cum subtilitate, tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorij libri in eundem numerum referendi videntur. ita tres erunt de Oratore: quartus, Brutus: quintus, Orator.

II. Adhuc haec erant. ad reliqua alacri tendebamus animo, sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius, meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus, atque temporibus: quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coërcenda sit. Nec vero id effici posse confido, quod ne postu-

landum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. pauci utinam! quorum tamen in republica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti, in nostris libris adquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur; quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam, Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam attulit gravis casus civitatis, cum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram; nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi, neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus: neque ita porro aut adulatus, aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod cum accidisset nostrae reipublicae, tum, pristinis orbati muneribus, haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. Nam cum de divinatione Quintus frater ea dis-

servisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? at eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione, aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? aut nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum, aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates, aut hariolos, sed medicos solemus adducere. Nec vero, qui fidibus, aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. Eadem in litteris ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis, utatur? sol, luna, quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.

IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut

respondere soleat, aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? sunt enim haec propria philosophorum. Quid de officio? num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? physicorum est ista prudentia. Quo modo, aut mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque dialectici dicent, non divini. Quid? cum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles, aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit: nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio.

V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniiciet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur, aut quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem

prudentius, quam imperator, coniectura assequetur? Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem, atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem, esse earum rerum praedictionem, et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. nam et medici, et gubernatoris, et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas: ventos, aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis. in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt. etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? quae enim praesentiri aut arte, aut ratione, aut usu, aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte, nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset, naufragio esse periturum; divinasset profecto... nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio, divinatio est.

VI. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere, atque evenire, vel aliter cadere, atque evenire potuerit? quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu, et volubilitate fortunae, praesentiri, et praedici potest? Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates guber-

nator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur. ut agricola, cum florem oleae videt, baccam quoque se visurum putat: non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis, aut avibus, aut ostentis, aut oraculis, aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque causam habet ullam, neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum motus numeris persequuntur. ea enim praedicunt, quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli, nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit, qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides.

VII. Qui thesaurum inveniendum, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri, aut forte fortuna putemus? nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna: ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu, et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. sin certe eveniet, nulla fortuna est. est autem fortuna. rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. Aut si negas fortunam, et omnia, quae fiunt, quaeque futura

sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. quamquam dicebas, omnia, quae fierent, futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est.

VIII. Si omnia fato. quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, necessarium nostrum, ex itinere aquila revocavit. qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moveant aut sortes, aut exta, aut ulla praedictio? si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire; etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio consulibus classes tamen interissent. Sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato. vultis autem omnia fato. nulla igitur est divinatio. Quod si fatum fuit, bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire: num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis, iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? certe potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus: mutari enim fata non possunt: aut, si fato; quod certe vobis ita dicendum est: etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Vbi est igitur divinatio ista Stoicorum?

quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est. sin autem id potest flecti, nullum est fatum. ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere, ne fiat.

IX. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores; Marcone Crasso putas, utile fuisse, tum, cum maximis opibus, fortunisque floreret, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia, et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium, censes, tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria, laetaturum fuisse, si scisset, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? Quid vero Caesarem putamus? si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum, utilior est, quam scientia. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. non igitur fatales exitus habuerunt. vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam

omnem fructum vitae superioris perdidissent. quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, cum res tristissimas portendi dixerint.

X. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur. sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt: divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia: rursus divinatio nulla est. eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale. artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos, aut acceptos, aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum, eorumque, qui signis, aut ominibus uteren-

-tur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo, per somnum sensibus et curis vacuo, provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen cum explicare nihil posses, pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. hoc ego philosophi non arbitror, testibus uti; qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis, et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. Vt ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae causa, communisque religionis, colendam censeo: sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimici, quae pars familiaris esset; quod fissum, periculum, quod commodum aliquod ostenderet? an haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum natura esse coniunctam, aut conformari quodam modo numine deorum. Atqui divina cum rerum natura tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune? non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant) sed tauri opimi iecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit?

XIII. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quod est ante pedes, nemo spectat: coeli scrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum, et colore declarari censet, haec duntaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem, vel tenuitatem; salubritatem etiam, aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunecine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque converterent? sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? an haec eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui cum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, cum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit. etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. Verum sint sane ista Democritea vera. quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? ab aqua, aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius.

XIV. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habeat? quae ut uno consensu iuncta sit, et continens, quod video placuisse physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum es-

se dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura: primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet physicos haec dicere? Vt enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo: multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios: ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant, pariterque decrescant: arboresque ut hyemali tempore, cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur. Quid de fretis, aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus, et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusmodi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat.

XV. Demus hoc. (nihil enim huic disputationi adversatur.) num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? qua ex coniunctione naturae, et quasi concentu, atque consensu, quam *συμπάθειαν* Graeci appellant, convenire potest, aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum coelo, terra, rerumque natura? concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam causae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur. Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentientem, atque divinam, quae toto confu-

ea mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit: deorum enim numini parere omnia. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An, censes, eundem vitulum, si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? haec decessio capitis, aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? non perspicitis, aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res ipsa doceat? cum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcerrime. Vbi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio?

XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interiisse cor, cum immolaretur. Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere: alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum vel vietum cor, et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? an, quod adspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Vrbem philosophiae, mihi crede; proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam, et vinum insperseris. deus id eripiet, vis aliqua conficiet, aut exedet. Non ergo omnium interitus atque obitus natura conficiet: et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis

hoc physicus dixit umquam? haruspices dicunt. His igitur, quam physicis, potius credendum existimas?

XVII. Quid cum pluribus diis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? quid est tam perspicuum, quam, cum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. An, cum in Aequimelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus, is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. non enim ignoras, quam ista derideant. Et quidem illi facilius facere possunt. deos enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos, et perflabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. illius enim deus nihil habens nec sui, nec alieni negotii, non potest hominibus divinationem impertire. vester autem deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat, et hominibus consulat. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? ita enim, cum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio. sunt autem dii, est ergo divinatio.

Multo est probabilius: non est autem divinatio, non sunt ergo dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. divinatio enim perspicue tollitur. deos esse, retinendum est.

XVIII. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur, et fulgura. valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Coelum in XVI partes diviserunt Etrusci. facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus, duplicare: post idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua, iactusque fulminum extimuissent, credidisse, ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? itaque in nostris commentariis scriptum habemus.

Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas.

Hoc fortasse reipublicae causa constitutum est. comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est, fulmen: quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco, nunc de fulguribus.

XIX. Quid igitur minus a physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. Nam esset mirabile, quomodo id Iupiter toties iaceret, cum unum haberet. Nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset, aut cavendum, moneret. placet enim Stoicis, eos anhelitus terrae, qui frigidi sint, cum fluere coeperint, ventos esse: cum autem se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere, atque disrumpere, idque crebrius facere, et vehe-

mentitus, tum et fulgura, et tonitrua exsistere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iupiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret? Quid enim proficit, cum in medium mare fulmen iacit? quid, cum in altissimos montes? quod plerumque fit: quid, cum in desertas solitudines? quid, cum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem. divinationem nego. coeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit; quid significet autem, nulla ratio docet.

XX. Sed urges me meis versibus:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos, ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice belua, vi fulminis icti conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas) causam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere? Frater es. eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est: an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut premerere, cum ex te causas uniuscuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, cum res videres, rationem, causamque non quaerere: quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere.

Quasi ego aut fieri concederem, aut esset philosophi, causam cur quidque fieret, non quaerere. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas, et genera herbarum, scammoneam, aristolochiamque radicem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres.

XXI. Dissimile totum. nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius. etsi causae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua, aut aera legum de coelo tacta, quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. hoc tam callide Iupiter cogitavit. Romulus lactens fulmine ictus: urbi igitur periculum ostenditur, ei, quam ille condidit. quam scite per notas nos certiores facit Iupiter? At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemtor, qui columnam illam de Cotta, et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia, aut inopia tardior fuit, sed a diis immortalibus ad istam horam reservatus est? Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio, et discere a te volo. Nam cum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus: dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quattuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno: abundas enim similibus: habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita. illa enim ipsa efficiuntur detractione: nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed cum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod

iam expolitum sit, intus fuisse. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum. quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam, aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis, et fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non saepe fit: sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; numquam, quod fieri non potuerit, esse factum: sin potuerit, non esse mirandum. Causarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, cum concepit mula, an cum peperit, ostentum est? Conceptio contra naturam fortasse: sed partus prope necessarius. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae. sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus.

XXIII. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente, et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. eius adspectu cum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse: tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint, litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis, et ad eadem illa

principiis referendis. Haec accepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fontem habent disciplinae. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam, an hominem? si deus, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem adspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem.

XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex haruspicem cum vidisset. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, cum Annibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, caruneulae vitulinae mavis, quam imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, cum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quae aut nullos habuerint exitus, aut contrarios? Hoc civili bello, dii immortales! quam multa luserunt? quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt? quae dicta Pompeio? etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen per omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. ... perti-

XXV. Sed haec hactenus. nunc ad ... rosus esset, mus. Multa me consule a me ipso ... em fore. multa ante Marsicum bellum a ... errent, si quando ali-

listi: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. de quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio, et quasi denuntiatio calamitatum? quid autem volunt ea dii immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intelligere: deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, cum ad praedictionem cautio adiungitur. Quid igitur aut ostenta, aut eorum interpretes, vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum: aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant.

XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas, ac diversas, aut etiam contrarias partes saepe deducitur. Vt enim in causis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis: sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, nonnumquam etiam errorem creat similitudo: magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, causas rerum non quaerere. Tu vates Boeotios, credis, Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iupiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi cum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim, inquies, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli ce-

cinerint. quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? quod si victores alacritate, et quasi laetitia, ad canendum excitantur: potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. Democritus quidem optimis verbis causam explicat, cur ante lucem galli canant. depulso enim de pectore, et in omne corpus diviso, et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui quidem silentio noctis, ut ait Ennius, favent faucibus russis cantu, plausuque premunt alas. Cum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel natura, vel casus efficere potuisset?

XXVII. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est, atratum etiam fluvium fluxisse sanguine; deorum sudasse simulacra: num censes his nuntiis Thalen, aut Anaxagoram, aut quemquam physicum crediturum fuisse? nec enim sanguis, nec sudor, nisi e corpore est. sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. accedit illud etiam, quod in metu et periculo cum creduntur facilius, tum finguntur impunius. Nos autem ita leves, atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus. Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta, an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere: aut, si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore.

XXVIII. An vero illa nos terrent, si quando ali-

qua portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. quidquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura necesse est: ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. si nullam reperies: illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa: eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus, aut sanguineus imber, nec traiectio stellae, nec faces visae terrebunt. Quorum omnium causas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. nihil enim fieri sine causa potest: nec quidquam fit, quod fieri non potest. nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse, portentum est. saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse: nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset. Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset.

XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? quia sunt haec quotidiana, angues non item. quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio faeminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho; emissio autem

maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alterutram emiserit. nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est. Causa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis. neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem unquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon:

XXX. *Ferte viri, et duros animo tolerate labores,*
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant.
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem, et Troiae, pestemque ferebant:
Nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris divum placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani specie, tortu que draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine septos
Corripuit pullos: quos cum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.
Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divum versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus.

Quidnam torpentes subito obstupuistis Achivi?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
Tarda, et sera nimis: sed fama, ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
Quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium, aut dierum? cur autem de passerculis coniecturam facit; in quibus nullum erat monstrum: de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? postremo quid simile habet passer annis? nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem educturus esset, immolavisse, et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed imperatoris.

XXXI. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. quae cum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta; aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse, vel ea quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore: miror, deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt, quod ipse, et equus eius repente conciderit. non sane mirabile hoc quidem, quod evelli primi hastati signum non potuerit: timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus, quid attulit admiratio-

nis, quod emersit ex flumine? quodque habuit apes in iuba? sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae, subito se aperuerunt: eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus?

XXXII. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane censes, ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quicquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti: furum id magis factum, quam deorum videtur. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quando eum nemo norat, aiebat, et loquebatur, et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem, et aram, et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus?

XXXIII. Satis multa de ostentis. Auspicia restant, et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus: de qui-

bus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum: Marso fortasse, sed Romano facillimus. non enim sumus ii nos augures, qui avium, reliquorumve signorum observatione futura dicamus: et tamen credo, Romulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam. Errabat enim multis in rebus antiquitas: quam vel usu iam, vel doctrina, vel vetustate immutatam videmus. retinetur autem, et ad opinionem vulgi, et ad magnas utilitates reipublicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. parendum enim fuit religioni, nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est: alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis. itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de coelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo.

XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AVSPICIO ESSE VOLO; respondet, AVDIVI. hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat. id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere, perfecti auguris est. illi autem, qui in auspicium adhibetur, cum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIVM ESSE VIDEBITVR; nec suspicit, nec circumspicit: statim respondet, SILENTIVM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCVNTVR. PASCVNTVR. Quae aves? aut, ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascantur, necne, quid refert? nihil ad auspicia: sed quia,

cum pascuntur, necesse est, aliquid ex ore cadere, et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. cum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant.

XXXV. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum, et expressum? quo antiquissimos augures non esse usos, argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo ei esset liberum, se ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. nunc vero inclusa in cavea, et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium, aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? Iam de coelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? nunc imperant pullario. ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicae causa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi litteris Scipio, et Figulus, quod tum augures iudicassent, eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? divinationem nego. At haruspices divini. quos cum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset. is enim erat mortuus. id autem sine divinatione, coniectura poterat dicere. deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto, aut de pomoerii iure potuerunt? equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio: qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divi-

nationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae causa conservatum ac retentum.

XXXVI. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur: nos admodum paucis; alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percunctari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat? ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. quam multi anni sunt, cum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur? qui auspicia non habent. Itaque nec amnes transeunt auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat: si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant diiungere.

XXXVII. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri? Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum, auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, poenitere, quod fidem secutus, amicitiamque populi Romani, functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum, et possessiones suas. Credo id quidem: sed hoc nihil ad auspicia. nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere: quod populi Romani liberta-

tem defendere pararet. ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. Aves eventus significant aut adversos, aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum: quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e proelio cum Pompeio: grave tempus. discessit ab eo: luctuosa res. Caesarem eodem tempore hostem, et hospitem vidit; quid hoc tristius? Is cum ei Troginorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam: cumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem, et regem. Sed labor longius. ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus; nullo modo prospera Deiotaro. sin officia: a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt.

XXXVIII. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat, ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu, aut volatu? cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? quo modo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum, aut Cilicum, aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores?

XXXIX. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in iudicando

placeat multitudo. Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in omnibus auspiciis, et omni divinatione, imbecilli animi superstitiosa ista concipiant? verum dispicere non possint. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius,

Cum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Vlysses apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iupiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis, et barbaris dextra, meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere, etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, exterique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. Haec quanta dissensio est? Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione multa fallendo?

XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, Favete linguis: et praerogativam, omen comitiorum: hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. quando enim, illa observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? itane? si quis aliquid ex sua re, atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages, aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem? Cum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens, Cauneas, clamitabat. Dicamus, si placet,

monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis, et abruptio corrigiae, et sternutamenta erunt observanda. Sortes restant, et Chaldaei: ut ad vates veniamus, et ad somnia.

XLI. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras: quibus in rebus temeritas et casus, non ratio, nec consilium valet. tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium, Praenestinorum monumenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, cum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas, priscarum litterarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt: haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu, pueri manu miscentur, atque ducuntur? quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine, et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulcritudo et vetustas, Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? ce-

teris vero in locis sortes plane refrixerunt. quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia, iudicio doctissimorum hominum, facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die, minime esse credendum. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quandam esse, aiunt, signifero in orbe, qui Graece ζωδιακὸς dicitur, talem, ut eius orbis unaquaeque pars alia alio modo moveat, immutetque coelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore: eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Cum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascitur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat, aut consentiens: (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim cum tempore anni tempestatumque, coeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi.

XLIII. O delirationem incredibilem! non enim

omnis error, stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, dumtaxat qualis quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem: Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis, quasi quadam praevaricatione, concedit, nego posse intelligi. Etenim cum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant, et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur: oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita, et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad coelum ipsum, quod extremum, atque ultimum mundi est. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu coeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse: nonne eiusmodi sunt, ut ne coeli quidem naturam interpretes istos coeli, nosse appareat? cum enim illi orbes, qui coelum quasi medium dividunt, et adspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam ha-

beant, aliique in aliis locis sint, necesse est, ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. Quod si eorum vi coelum modo hoc, modo illo modo temperatur: qui potest eadem vis esse nascentium, cum coeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quas nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim coelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere; confitendum sit illis, eos, qui nascantur eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter coeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci.

XLV. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque coeli, nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas. Quod, qui navigant, maxime animadvertunt, cum in flectendis promontoriis, ventorum mutationes maximas saepe sentiant. Haec igitur cum sit tum serenitas, tum perturbatio coeli: estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere: quod non certe pertinet: illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus coeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum, procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? quis enim non videt, et formas, et mores, et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis, et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae, coelique moderatio. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati, dissimiles et naturas, et vitas, et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi

tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum, et natum, quo Africanum.

XLVI. Num quis igitur talis fuit? Quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur, et corrigerentur ab natura, cum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? aut quorum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione, atque exercitatione sustulerunt; ut Demosthenem scribit Phalereus, cum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est: quid inter Indos, et Persas, Aethiopas, et Syros differat, corporibus, animis: ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta et septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. si enim esset factitatum, non esset desitum. neminem autem habemus auctorem, qui id aut fieri dicat, aut factum sciat.

XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderint, uno astro fuerint. Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? at certe similis nemo Homeri. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo affecto, compositisque sideribus quodque animal oriatur: valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. quo quid dici potest absurdius? L. qui-

dem Taruntius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus; Romamque, in iugo cum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. O vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? fac in puero referre, ex qua affectione coeli primum spiritum duxerit. num hoc in latere, aut in caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? Sed quid plura? quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum? ut mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. Restant duo divinandi genera: quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi, et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet. his enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi, et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus, solute moveatur, ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim. Quae cum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares: ista duo, furoris, et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares.

XLIX. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, Stoicorum conclusio rationis, et Cratippi nostri, quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum, et Diogenem, et Antipatrum concludere hoc modo. Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint: aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant: aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum: aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura: aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos: sunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta, et designata sunt: neque nostra nihil interest, scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. non igitur dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio. O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant? Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? Quod finitum est, inquit, habet extremum. Quis hoc non dederit? quod habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus. hoc quoque est concedendum. At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus. Ne hoc quidem negari potest. Nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos dia-

lectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur: sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: *Si sunt dii, benefici in homines sunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur, assentiente populo:

Ego deûm genus esse semper dixi, et dicam coelitum;
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus:

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse, dicere, quae sequuntur. tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit.

LI. Sequitur porro, *Nihil deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta? At *nostra interest scire*, quae ventura sint. Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant *id esse alienum maiestate deorum*, scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat. Neque non possunt *futura praenoscere.* Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt; *Non igitur sunt dii, nec significant futura*: id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: *Sunt autem dii*: quod ipsum non ab omnibus conceditur: *Significant ergo.* Ne id quidem sequitur. possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significent, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini; ipsi habeant. cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac

dare deos: quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est, *Est igitur divinatio*. Sit extremum: effectum tamen non est. ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. iacet igitur tota conclusio.

LII. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. Si sine oculis, inquit, non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum, vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, cum quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. sunt autem eius generis innumerabilia. esse igitur divinationem confitendum est. Festive et breviter. sed cum bis sumsit, quod voluit, etiam si faciles nos ad concedendum habuerit: id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest. Si, inquit, aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi. Item, si quis semel aliquid viderit, is etiam cum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi.

LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. nam mihi non videntur. oculi enim vera cernentes, utuntur natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinando, vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumtiones, ea, quae λήμματα appellant dialectici: sed nos Latine loqui malumus: assumtio tamen, quam πρόσληψιν iidem vocant, non dabitur. Assumit autem Cratippus hoc modo: Sunt autem innumerabiles praesensiones non,

fortuitae. At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam assumtione non concessa, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, cum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam docet? deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim mihi res est) nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices, et fulguratores, et interpretes ostentorum, et augures, et sortilegos, et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt, quae tu rectissime improbas: aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. qua ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur. quorum interpres nuper falsa quaedam, hominum fama, dicturus in senatu putabatur, eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem, et in quod tempus est? callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, cum ipsum poëma declarat (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus) tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, cum deinceps ex primis versuum litteris aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis, [*quae Ennius fecit*]. id certe magis est attenti animi, quam furentis.

Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis; adhibentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant: quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse patiantur.

LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

Iamque mari magno. —

Eademque paullo post:

Eheu videte. —

Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant, quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus, nec fidem commenticiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt. Quid? inquies: remex ille de classe Coponii, nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus, castra enim in Thessalia castris collata audiebamus: videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset; et roboris, propter vetustatem. Casum autem proelii, nemo nostrum erat, quin timeret: sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia, atque a mente, atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus cum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dice

bat. Vtrum tandem, per deos, atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia deorum immortalium perspicere potuisse?

LVI. Sed iam ad te venio,

O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,

Vnde superstitiosa primum saeva evasit vox fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime; partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete, et sors ipsa ad sortes referenda sit; partim ambiguis, et quae ad dialecticum deferenda sint. Nam cum sors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. Vtrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. deinde ista sors inaudita Graecis est. praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— stolidum genus Aeacidarum.

Bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere. haec vero ne Epicurum quidem.

LVII. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemtius? Hoc loco cum urgentur, evanuisse, aiunt, vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino, aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. de vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina: quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero, versuque pronuntiet? quando autem ista vis evanuit? an postquam homines minus creduli esse coeperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope ccc fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio, quomodo isti philosophi, superstitiosi, et paene fanatici, quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis, et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est? divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis, et ipsius divinitate, et coniunctione cum externis mentibus, cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quasi labi putat atque concidere, et ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu, atque victu proficisci ad dormiendum iubent.

faba quidem Pythagorei utique abstinuere. quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. Vtrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventicia visione pulsari? sive enim sic est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant: et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid, ebriis quam multa falsa videantur? quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam: gemino autem lucernae lumine declarari, dissensionem ac seditionem moveri.

LIX. Iam ex insanorum, aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collimet? totas noctes dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus. et miramur, aliquando id, quod somniarimus, evadere? quid est tam incertum, quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnumquam etiam iterum ac tertium. num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malumus, quam casu dicere? quod si ceteris temporibus, falsis visis credendum non est; non video, quid praecipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent: alligandi omnes essent, qui cubitum irent. maiores enim, quam ulli insani, efficerent motus somniantes. Quod si insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intelli-

go. an, quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid, aut legere, aut canere vel voce, vel fidibus, aut geometricum quiddam, aut physicum, aut dialecticum explicare, somniumne expectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri, nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim. praesens enim poena sit. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? an Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valitudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et, sine medico medicinam dabit Minerva; Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valitudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. quae quoniam non dantur, medicina non datur. qua sublata, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. Sed haec quoque in promtu fuerint: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit: aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant συμπάθειαν, quid cuique rei conveniat, ex somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt: aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, cum quid visum secundum quietem sit, quid evenire, et quid sequi soleat. Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum. nostra enim causa dii id facerent, ut providere futura possemus. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant, eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent? quid est igitur, cur his hominibus consulens deus, so-

mniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducant? nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit: nec frustra ac sine causa quid facere, dignum deo est: quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur, aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. nihil igitur a deo somniis significari fatendum est.

LXI. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi causa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus, et adventicius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae causa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem causa vigilantibus esse poterat: idque si nostra causa dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim cum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora, et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, cum consuleret nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? deus si quidem nobis consulebat, *Hoc facito, Hoc ne feceris,* diceret? idque visum vigilanti potius, quam dormienti daret? iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera,* inquit Ennius; *sed omnia non est necesse.*

LXII. Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania, humana:

quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam istud negatis, hoc necessario confitendum est. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens, agitatione et motu esse vacuus potest. Is cum languore corporis, nec membris uti, nec sensibus potest, incidit in visa varia, et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit, aut cogitarit. quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia vera, alia falsa: qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est: quid istos interpretes audiamus? sin quaepiam est, aveo audire, quae sit.

LXIII. Sed haerebunt. venit enim iam in contentionem, utrum sit probabilius, deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, cum stertentes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. utrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim, et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse. Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, Vim cognoscentem, et videntem, et explicantem signa, quae a diis hominibus portendantur officium autem esse eius, praenoscere, dei erga homines mente qua sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, Esse vim cernentem, et explanantem, quae a diis hominibus significentur in

somnis. Quid ergo, ad haec mediocri opus est pruden-tia, an et ingenio praestanti, et eruditione perfecta? talem autem cognovimus neminem.

LXIV. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus: neque ea, quorum interpretes habere possimus? similes enim sunt dii, si ea nobis obiiciunt, quorum nec scientiam, neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni, aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. Iam vero quo pertinent obscuritates, et aenigmata somniorum? intelligi enim a nobis dii velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. Quid? poëta nemo, nemo physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. at non Homerus. Vter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus: minime Democritus. num igitur conferendi? mea causa me mones, quod non intelligam. Quid me igitur mones? ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

Terrigenam, herbigradam, domi-portam sanguine cassam,

potius, quam hominum more, cochleam, dicere. Nam Pacuvianus Amphio,

Quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
Capite brevi, cervice anguina, adspectu truci,
Eviscerata, inanima, cum animali sono,

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent: non intelligimus, nisi aperte dixeris. At ille uno verbo, Testudo.

LXV. Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector, thesaurum defossum esse sub lecto. fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento, misit con-

iectori, quantulum visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? Ergo obscura somnia, minime consentanea sunt maiestati deorum.

LXVI. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare: quale etiam de Alexandro: quod a te praeteritum esse miror: qui, cum Ptolemaeus, familiaris eius, in proelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Cum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quaererent. qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Annibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule: Gracchi etiam: et recens Caeciliae, Balearici filiae, somnium. Sed haec externa, ob eamque causam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. quis enim auctor istorum? de nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso

me, et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum?

LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est. quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione, et depravatione superetur. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius, et imaginem, ut Democrito videtur. Vnde profectam imaginem? a corporibus enim solidis, et a certis figuris vult fluere imagines. quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. plena sunt imaginum omnia. ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus, accurrant? etiamne earum rerum, quae nullae sunt? quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse animus possit effingere? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. Num igitur, cum aut muros Babylonis, aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt. nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt illae: nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventicio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi cum sustinentur membris, et corpore, et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. cum autem haec subtracta sunt, desertusque animus languore corporis, tum agitatur ipse per sese. itaque in eo et formae versantur, et actiones: et multa audiri, multa dici videntur. Haec scilicet in imbecillo, remissoque animo, multa omnibus modis confusa, et variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in ani-

is, et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus, aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo causam de illo somniandi fuisse.

LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. inerant enim in utriusque nostrum animis, vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnumquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed utrum sit, non est mirabile. non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire: et quidem, quo maius sit, cum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumtae tot noctes tam longa in aetate. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mihi magis unquam videor, quam cum aut in foro magistratus, aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? nam medici ex quibusdam rebus et advenientes, et crescentes morbos intelligunt: nonnullae etiam valitudinis significationes, ut hoc ipsum,

pleni enectine simus, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicuntur. Thesaurus vero, et hereditas, et honos, et victoria, et multa generis eiusdem, qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? Dicitur quidam, cum in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eiecisse. video sympathiam. visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui paullo ante interitum, visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is cum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret: amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris. et causas naturales habebat: an, et ut videretur, et ut eveniret, casus effecit?

LXX. Quid? ipsorum interpretum coniecturae, nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans, visus est in somnis curru quadrigarum vehi. mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit. id enim celeritas significat, et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. an non intelligis, quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri.) Sed ad cursorem redeo. ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti. ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antipho, Baro, inquit, te victum esse non vides? ista enim avis insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. Parere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans, visa est in quiete obsignatam habere naturam. retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse

dixit. nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? an ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua, coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis, et ex spiritu aegroti: multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores cum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum coniicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt: ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. At enim observatio diuturna, (haec enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? quonam modo? sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita, et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo, aut quae concursatio somniorum? quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, cum eadem et aliis aliter evadant, et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant. Si igitur neque deus est effector somniorum, neque naturae societas ulla cum somniis, neque observatione inveniri potuit scientia: effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit: praesertim cum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus autem innumerabilibus paene saeculis in omni-

bus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit: neque coniectura, quae in varias partes duci potest, nonnumquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius.

LXXII. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. nam ut vere loquamur, superstitio fusa per gentes, oppressit omnium fere animos, atque hominum imbecillitatem occupavit. quod et in iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum: et hac disputatione id maxime egimus. multum enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et, maiorum instituta tueri sacris caeremoniisque retinendis, sapientis est: et esse praestantem aliquam, aeternamque naturam, et eam suspiciendam, admirandamque hominum generi, pulcritudo mundi, ordoque rerum coelestium cogit confiteri. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae: sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae. instat enim, et urget, et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris; sive immolaris, sive avem aspexeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo: si ostenti simile natum factumve quippiam; quorum necesse est plerumque aliquid eveniat ut numquam liceat quieta mente consistere. Perfugium videtur omnium laborum, et sollicitudinum esse somnus. at ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. qui quidem ipsi per se minus valerent, et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemtissimi, sed in primis acuti, et consequentia, et repugnantia videntes: qui prope iam absoluti, et perfecti putantur. quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi

indicarentur. cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quod eos maxime contemnamus; sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Cum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere; ea probare, quae simillima veri videantur; conferre causas, et quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam; eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae cum essent dicta, surreximus.

M. TVLLII CICERONIS DE FATO, LIBER SINGVLARIS.

ARGVMENTVM.

Duae erant apud veteres philosophos affines scholae, de quibus magnis animorum motibus contendebatur; altera περὶ εἱμαρμένης i. e. de Fato; altera περὶ δυνατῶν, de eo, quod fieri potest. Prior ad mores referebatur quaestio, quod, si fatum est, nihilque in potestate nostra, nec laudationes iustae sunt, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia: posterior autem ad Dialecticam pertinere putabatur. (vid. c. I. 17.) Fuere autem duae veterum Philosophorum sententiae. una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuere: altera eorum, quibus visi sunt sine ullo fato esse animorum motus. Chrysippus autem Stoicus, tamquam arbiter honorarius inter Stoicos et Epicureos medium ferire voluit, et fatum ex aliqua parte, h. e. ita probavit, ut motus animorum necessitate liberaret c. 17. Iam quod hic locus coniunctus est cum eo, qui est de natura Deorum, et altero, de Divinatione; eum quoque pertractare ac illustrare litteris latinis suscepit. v. de Divin. I. 1. Duos autem ad minimum libros de hac quaestione scripsisse videtur doctis, quorum alterius pars ad nos, praeter exordium primi, pervenerit. Ea versatur in refutandis quibusdam captiosis Stoicorum argumentis, quibus ad confirmandum fatum utebantur; quae cum in ea parte explicata sint a Cicerone, quae interiit, ea ex Plutarchi libello de Fato, qui ipse mancus ad nos pervenit, et in horum argumentorum commemoratione desinit, afferemus (T. II. f. 574. et Wechel.)

Κατὰ τῶν ἐναντίον, μάλιστα μὲν καὶ πρῶτον εἶναι δο-

ξειεν, τὸ μηδὲν ἀναιτίως γίγνεσθαι, ἀλλὰ κατὰ προηγουμένας αἰτίας· δεύτερον δὲ, τὸ φύσει διοικεῖσθαι τόνδε τὸν κόσμον, σύμπνουν καὶ συμπαθῆ αὐτὸν αὐτῷ ὄντα· τρίτον δὲ, τὰ πρὸς τούτοις μαρτύρια μᾶλλον ἔοικεν εἶναι, μαντικὴ μὲν ἅπασιν ἀνθρώποις εὐδόκιμος ὡς ἀληθῶς θεῷ ὑπάρχουσα· ἡ δὲ τῶν σοφῶν πρὸς τὰ συμβαίνοντα εὐαρέστησις, ὡς πάντα κατὰ μοῖραν γιγνόμενα δεύτερα· τρίτον δὲ τὸ πολυθρύλλητον τοῦτο, ὅτι πᾶν ἀξίωμα ἢ ἀληθές ἐστιν, ἢ ψευδές. Et primum quidem argumentum, quod a causis rem quamque antecedentibus ducitur, distinctione causarum Chrysippea dissolvit, qua causas alias perfectas et principales, alias adiuvantes et proximas facit: quod omnia quidem antepositis causis fiant, verum non principalibus, quae solae absolutam necessitatem afferunt. c. 17. sq. Alterum argumentum, ab ipsa contagione rerum, hoc tollit, quod illam συμπάθειαν hoc tantum efficere ostendit, ut alii ad alia sint propensiores propter causas naturales et antecedentes, non autem, ut etiam voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae. Nam et propensiones paene tolli posse. c. 4. 5. Divinationem autem, a qua tertium argumentum ducitur, ostendit a nullis perceptis artis proficisci, adeoque totam esse inanem et fallacem. c. 6. 7. Quarto denique, quod ab illo Dialecticorum placito, arcessitur: omnem enunciationem esse vel veram vel falsam, dupliei modo responderi posse putat: vel si cum Epicuro placitum illud Dialecticorum reiiciatur, quod se malle ait, quam, fato omnia fieri, concedere; vel cum Carneade defendas, esse posse quendam animi motum voluntarium, ad quem non requiratur causa externa, quod sit in nostra potestate, nobisque pareat, nec sine causa; eius enim rei causam ipsam naturam esse. c. 10. sq. Reiicit in hac disputatione etiam illam concludendi rationem, quae ignava ratio dicitur, quod ea omnis e vita tollitur actio; et quidem cum eo modo, quo Chrysippus solebat, qui ostendebat, si fatale esset, ex morbo aliquem convalescere, confatale esse, medicum ab ipso adhiberi; tum eo, quo Carneades, qui ex ea ratione consequi docebat, ut nihil sit in potestate nostra, quod falsum esse existimabat. c. 12. sq. Attingit tandem c. 9. etiam eam περὶ δυνατῶν controversiam, quae inter Diodorum et Chrysippum erat: quorum ille contendebat, nihil esse possibile, nisi id quod fieret; alter autem, multa fieri posse, putabat, quae non acciderent: in qua controversia constat, Ciceronem κατὰ διόδωρον iudicasse. v. Ep. ad Div. IX. 4.

Deest principium.

I. Quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae, de moribus appellare solemus: sed decet augentem linguam Latinam, no-

minare moralem. explicandaque vis est, ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura cum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri, aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est: quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant: totaque est logicae; quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt de natura deorum: itemque in iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione de fato, casus quidam, ne facerem, impedivit. Nam cum essem in Puteolano, Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus, et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus; maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem, et ad concordiam civium pertinerent. cum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, cum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana, et quasi legitima nobis, de pace, et de otio.

II. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire, vel dicere. nec enim (quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam: nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis, et ornamenta dicendi. Quamob-

rem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile. nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. Sed quoniam rhetorica mihi nostra sat nota, teque in iis et audivimus saepe, et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes; ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem; ut ea lego, quae scripsisti. proinde ordire.

Multa hic desunt.

III. Consideramus hic: quorum in aliis, ut in Antipatro poëta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet: quam ego non tollo: vis est nulla fatalis, in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? si Daphitae fatum fuit de equo cadere, atque ita perire? ex hocne equo, qui, cum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum, et naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum. nihil enim scribit ei praedictum. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut

hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur, (atque hoc late patebit) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu, aut pleraque fierent, aut omnia: num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? quid ergo attinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam, fortunamve referatur?

IV. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos, et quasi redundantes, in aliis exsiccatos, atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum, et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici: crassum Thebis; itaque pingues Thebani, et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis, aut Arcesilam, aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. Diiunge longius. quid enim? loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Vt igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil: sic affectio astrorum valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi, aut crudeles, aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant, quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

V. Haec disserens, qua de re agatur, et in quo causa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter causas naturales, et anteceden

tes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt causae naturales et antecedentes. nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se haberet. nunc vero fatemur, acuti hebetesne; valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem, aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quamque rem res consequatur. Vt enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis, itemque valentes, et imbecilli: non sequitur tamen, ut etiam sedere, et ambulare, et rem agere aliquam, principalibus causis definitum et constitutum sit. Stilponem, Megareum philosophum, acutum sane hominem, et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum, et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem. vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit, et bardum, quod iugula concava non haberet: obstructas eas partes, et obturatas esse, dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. quae tolluntur omnia, si vis, et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece θεωρήματα. Non enim credo, nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. Sunt

igitur astrologorum percepta huiusmodi. Si quis, verbi causa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur. Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur, Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur: illud quoque verum est, Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur. Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, et est Fabius, et in mari Fabius morietur: quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, Morietur in mari Fabius, ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest.

VII. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum: et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id nunquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et quae falsa in futuris dicentur, in his habemus, ut ea fieri non possint: ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum: et si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. quae est tota Diodori vobis inimica sententia. Etenim si illud vere connectitur, Si oriente Canicula natus es, in mari non morieris: primumque quod in connexo, Natus es oriente Canicula, necessarium est: (omnia enim vera in praeteritis, necessaria sunt, ut Chrysippo

placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt converti: si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est: fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest.

VIII. Hoc loco Chrysippus aestuans, falli sperat Chaldaeos, ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur: sed potius ita dicant, Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur. O licentiam iocularem! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant: cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet: Si cui venae sic moventur, is habet febrem: sed potius illo modo, Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet. itemque geometres non ita dicet, In sphaera maximi orbes, medii inter se dividuntur: sed potius illo modo, Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur. Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, In sphaera maximi orbes, medii inter se dividuntur: possum dicere, Si in sphaera maximi orbes erunt; possum dicere, Quia in sphaera maximi orbes erunt. Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum causa fore. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere.

IX. Sed ad illam Diodori contentionem, quam πεϱ.

δυνατῶν appellant, revertamur: in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem, Nihil fieri, quod non necesse fuerit: et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam, aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non apparent, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, Hic morietur hoc morbo: at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, Morietur Scipio, talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen ut id non possit converti in falsum. de homine enim dicitur, cui necesse est mori. Sic si diceretur, Morietur noctu in cubiculo suo Scipio vi oppressus; vere diceretur. id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. nec magis erat verum, Morietur Scipio, quam, Morietur illo modo: nec minus necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, Necatus est Scipio, quam Necabitur Scipio: nec, cum haec ita sint, est causa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium, easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine causa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi, nec cuiquam physico placet; alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum, aut falsum esse, non vereri, nec omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis causis, naturae necessitate manantibus, verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Car

neades: nec tamen sine causis: sed interest inter causas fortuito antegressas, et inter causas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, Morietur Epicurus, cum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant causae fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum converti in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt causarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam, necessitate fati devinciunt.

X. Sed haec hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo, Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut vera, aut falsa erit. causas enim efficientes quod non habebit, id nec verum, nec falsum erit. omnis autem enuntiatio, aut vera aut falsa est. motus ergo sine causa nullus est. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, causis fiunt antegressis. id si ita est, omnia fato fiunt. efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant. Hic primum si mihi libeat assentiri Epicuro, et negare omnem enuntiationem aut veram esse, aut falsam: eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne ἀξίωμα aut verum esse, aut falsum. Vt enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit, fato fieri, quaecumque fiant: (si enim alterutrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum: et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem, et fatum confirmari putat) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse, aut falsum, non teneat, omnia fato fieri, et ex causis aeternis rerum futurarum. Sed Epicurus declinatione atomi

vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem sine causa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. non enim atomus ab atomo pulsa declinat. nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua, rectis lineis, ut Epicuro placet? sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. ex quo efficitur, ut iam si sit atomus, eaque declinet, declinare sine causa. Hanc rationem Epicurus induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali, ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Hinc Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere.

XI. Acutius Carneades, qui docebat, posse Epicureos suam causam sine hac commenticia declinatione defendere. nam cum doceret, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim causam reperire non possent. quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Cum enim concessissent, motum nullum esse sine causa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri causis antecedentibus. voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causa. ita enim dicimus, sine causa, ut dicamus, sine externa, et antecedenti causa, non sine aliqua. Vt cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi causa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, cum sine causa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa causa moveri, non omnino sine causa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, cum per

inane moveatur gravitate et pondere, sine causa moveri, quia nulla causa accedat extrinsecus. Rursus autem, ne omnes a physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine causa, distinguendum est, et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios, non est requirenda externa causa. motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate, nobisque pareat: nec id sine causa. eius enim rei causa, ipsa natura est. Quod cum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera, aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri quaecumque fiant? quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae causas, cur futura sint, non habent: habeant igitur causas necesse est, ut ea, quae vera sunt, ita cum evenerint, fato evenerint.

XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est, aut fato omnia fieri; aut quidquam posse fieri sine causa. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, Capiet Numantiam Scipio, nisi ex aeternitate causa causam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis saeculis ante dictum? et, si tum non esset vera haec enuntiatio, Capiet Numantiam Scipio: ne illa quidem eversa vera est haec enuntiatio, Capiet Numantiam Scipio. Potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia: sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. Nec si omne enuntiatum aut verum, aut falsum est, sequitur illico, esse causas immutabiles, easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. fortuitae sunt causae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, Veniet Cato in senatum, non inclusae in rerum natura, atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, cum

est verum, quam venisse: nec ob eam caussam fatum, aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, si haec enuntiatio, Veniet in Tusculanum Hortensius, vera non est: sequitur, ut falsa sit. quorum isti neutrum volunt. quod fieri non potest. Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur. appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est, ex hoc morbo convalescere; sive medicum adhibueris, sive non, convalesces. Item, Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non, non convalesces. et alterutrum fatum est. medicum ergo adhibere nihil attinet.

XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum, atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non, convalesces. Itemque, Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo (non) convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est, Morietur eo die Socrates. Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit, Nascetur Oedipus Laio: non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est, et confatalis. sic enim appellat: quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Oedipum procreaturum: Vt si esset dictum, Luctabitur Olympiis Milo; et referret aliquis, Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur: erraret. est enim copulatum, Luctabitur, quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem

modo refelluntur: Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces: captiosum: tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. Carneades hoc totum genus non probabat, et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat, itaque premebat alio modo, nec ullam adhibebat calumniam: cuius erat haec conclusio. Si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt. non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. Hoc arctius adstringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre, atque ita dicere: Si omne futurum, ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri: nihil dicat. multum enim differt, utrum causa naturalis ex aeternitate, futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. Quid enim spectans deus ipse diceret, Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed causas id efficientes non habebat. ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa, tamquam vestigia, exstarent, Apollini nota esse censebat: quo minus futura. causis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura causis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam huiusmodi.

XV. Quocirca si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula, cetera-

que, quae ad divinationem pertinent, comprobare: iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est: vide, ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum. hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. Quod si concedatur, nihil posse evenire, nisi causa antecedente: quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur? causa autem ea est, quae id efficit, cuius est causa; ut vulnus, mortis; cruditas, morbi; ignis, ardoris. Itaque non sic causa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in campum descenderim, id fuisse causae, cur pila luderem: nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit: nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. hoc enim modo viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. Ex hoc genere illud est Ennii,

Vtinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa, cecidisset abiegna ad terram trabes!

Licuit vel altius, Vtinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor! etiam supra, Vtinam ne esset mons ullus Pelius! similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset.

Quorsum haec praeterita? quia sequitur illud,

Nam numquam hera errans mea, domo efferret pedem,
Medea, animo aegro, amore saevo saucia,

non, ut eae res causam afferrent amoris.

XVI. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo

aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est causa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur causa; nec id, sine quo quippiam non fit, causa est: sed id, quod cum accessit, id, cuius causa est, efficit necessario. nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae causa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? post autem causa fuit propior, et cum exitu iunctior. Ratio igitur eventus aperit causam. sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: Relinquetur in insula Philoctetes: nec hoc ex vero in falsum poterat converti. necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat) ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, Sauciabitur Philocteta, omnibus ante saeculis verum fuit: Non sauciabitur, falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras, nec falsas esse dicunt: aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones: sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. O admirabilem licentiam, et miserabilem inscientiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum, nec falsum est, certe id verum non est. quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? Tenebitur id, quod a Chrysippo defenditur; Omnem enuntiationem aut veram, aut falsam esse: ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non, esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse libera.

XVII. Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit; altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus volun-

tarii, Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animos liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. Atque hoc, si placet, quale sit videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici, et necessitate dicebant. qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant, negabantque fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant. Si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente: et, si appetitus; illa etiam, quae appetitum sequuntur. ergo etiam assensiones. At, si causa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. non sunt igitur neque assensiones, neque actiones in nostra potestate. ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia. Quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quaecumque fiant.

XVIII. Chrysippus autem cum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. Causarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales: aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem cum dicimus, omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, causis perfectis, et principalibus, sed causis adiuvantibus, antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis: verum non principalibus, et perfectis, sed adiuvantibus, et proximis. quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. at hoc sequeretur, si omnia perfectis et

principalibus causis fieri diceremus, ut cum hae causae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. Quamobrem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. qui autem causas antecedentes non dicent perfectas, neque principales, in eos nihil valebit. quod enim dicantur assensiones fieri causis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putant. nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso: tamen cum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem (ut Chrysippus vult) quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata, (necesse est enim, assensionem viso commoveri) sed revertitur ad cylindrum, et ad turbinem suum, quae moveri incipere, nisi pulsa, non possunt: id autem cum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi, et versari turbinem putat.

XIX. Vt igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem n[illegible] dedit: sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente, falsum esset, omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, verisimile est causam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo. Haec cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen, eas non sine viso antecedente fieri; alia ratio est. sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat assensionem: vide, ne idem dicant. neque enim Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem causam esse in

viso positam, neque eam causam ad assentiendum necessariam esse; concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant causis antecedentibus, et necessariis: itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmodi, ut nihil fieret, nisi praegressione causae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. Omninoque haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, cum hae causae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum causae fuerint. quibusdam autem in rebus, causis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut aliud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus cum causae antecesserint, ita, ut non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, illas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum abesse.

XX. Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus, et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? aliam quandam vim motus habebant a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat: a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus, aut tribus? optare hoc quidem est, non disputare. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri, et declinare dicis: neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse causae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita cum attulisset nullam causam, quae istam

declinationem efficeret: tamen aliquid sibi dicere videtur; cum id dicat, quod omnium mentes aspernentur, ac respuant. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem, et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confugisset. nam, ut essent atomi, quas quidem esse, mihi probari nullo modo potest: tamen declinationes istae numquam explicarentur. nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur, et feratur necesse est: illud quoque necesse est, declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter.

Multa desunt.